

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TÜRKÇE VE SOSYAL BİLİMLER EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
DEĞERLER EĞİTİMİ BİLİM DALI

DİNİ, FELSEFİ, PSİKOLOJİK VE SOSYOLOJİK BOYUTUYLA
VİCDAN VE VİCDANIN DEĞERLER EĞİTİMİNDEKİ YERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ELİF İÇÖZ ARSLAN

DANIŞMAN
DR. ÖĞRETİM ÜYESİ MAHMUT ZENGİN

HAZİRAN 2018

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TÜRKÇE VE SOSYAL BİLİMLER EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
DEĞERLER EĞİTİMİ BİLİM DALI

DİNİ, FELSEFİ, PSİKOLOJİK VE SOSYOLOJİK BOYUTUYLA
VİCDAN VE VİCDANIN DEĞERLER EĞİTİMİNDEKİ YERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ELİF İÇÖZ ARSLAN

DANIŞMAN
DR. ÖĞRETİM ÜYESİ MAHMUT ZENGİN

HAZİRAN 2018

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

İmza

Elif İçöz Arslan

JÜRİ ÜYELERİNİN İMZA SAYFASI

'Dini, Felsefi, Psikolojik ve Sosyolojik Boyutuyla Vicdan ve Vicdanın Değerler Eğitimindeki Yeri' başlıklı bu yüksek lisans tezi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Anabilim, Değerler Eğitimi Bilim Dalında hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

Başkan Doç. Dr. Sevgi COŞKUN KESKİN (İmza)

Üye Dr. Öğr. Üyesi Mahmut ZENOİK (İmza)

Üye Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KATILMIS (İmza)

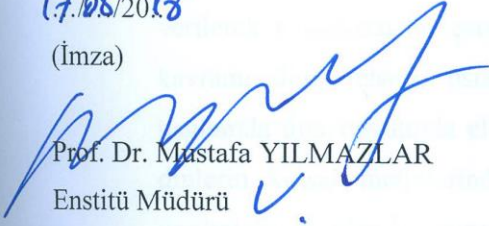
Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

17.08/2013

(İmza)

Prof. Dr. Mustafa YILMAZLAR

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Vicdan üzerine yazmak veya bu konuyu tartışmaya çalışmak, uçsuz bucaksız bir ormana ayak basmak gibidir. Vicdan ise susuzluk anında o büyük ormanda şelalenin sesine kulak vererek yönümüzü tayin etmektir. Zira vicdan kendimizi bilmeye başladığımızdan beri ses tonunu hiç duymadığımız ama içimizde hep bize yol gösteren bir rehber, bir öğretmen konumundadır. Literatürde genellikle “iyi ve kötüyü birbirinden ayırmaya yarayan içsel güç” olarak tanımlanan, insanlık tarihi kadar eski ve sadece insana özgü olan vicdan kavramı, tarih boyunca merak konusu olmuş ve hakkında yorumlar yapılmıştır. Bu çalışmada birçok disiplinde kilit kavram olarak ele alınan vicdan kavramının dini, felsefi, psikolojik ve sosyolojik boyutu ele alınmış ve değerler eğitimindeki yeri üzerinde durulmuştur.

Bu çerçevede tez çalışması dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm olan giriş bölümünde araştırmanın problemi, önemi, amacı, yöntemi ve alan yazında vicdan kavramı hakkında yapılan çalışmaların literatür bilgisi verilmiştir. İkinci bölümünde vicdan kavramı linguistik açıdan ele alınmış, vicdanın “ne” liğine dair görüşlere yer verilmiş sonrasında vicdan kavramıyla ilişkili olan on dört kavramın bilgisine yer verilerek kavramsal bir çerçeve çizilmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde, vicdan kavramı dini, felsefi, psikolojik ve sosyolojik boyutlarıyla ele alınmıştır. Bu bağlamda dini boyutuyla ele alınırken ilahi ve ilahi olmayan dinler başlığı altında, dinlerin kutsal metinlerinde bulunan vicdan kavramı hakkındaki bilgilere yer verilmiştir. Vicdan kavramının felsefi boyutu ele alınırken antik çağ filozoflarından günümüz dünyası düşünürlerine kadar, Batı felsefesi ve İslam felsefesi başlıkları altında filozofların vicdan kavramı hakkındaki görüşlerine yer verilmiş, böylelikle vicdan kavramının Batı ve İslam medeniyetindeki yeri hakkında genel bir fikir sunulmak istenmiştir. Vicdan kavramının psikolojik boyutu gelişim psikolojisi bağlamında ele alınmış ve bireyin bilişsel, duyuşsal ve davranışsal gelişimi sürecinde vicdanın yeri ve etkisi hakkında psikologların görüşlerine yer verilmiştir. Sosyolojik boyutunda ise sosyologların, vicdanın sosyolojik vakalara etkisi ve sosyolojik vakaların vicdana etkisini hakkındaki görüşleri yer almaktadır. Çalışmanın dördüncü bölümünde ise vicdanın kısa bir analizi yapılmakta ve akabinde, son dönemlerde oldukça popülerleşen ahlak ve karakter eğitiminin yeni adı olarak tanımlanan değerler eğitimi hakkında bilgi verilmiş ve yapılan literatür çalışması bağlamında vicdan kavramına yüklenen anlamlar

doğrultusunda değerler eğitiminde vicdanın yeri üzerinde durulmuş ve çalışma sonuç bölümüyle bitirilmiştir.

Tezin hazırlanması sürecinde benden yardımlarını esirgemeyen, değerli katkı ve eleştirileriyle yol gösteren danışman hocam Dr. Öğretim Üyesi Mahmut Zengin' e, beni motive eden ve fikirleriyle bana ışık tutan değerli hocam Doç. Dr. Sevgi Coşkun Keskin'e, çalışma boyunca benden yardımlarını ve manevi desteklerini esirgemeyen sevgili eşim, Yahya Arslan' a, annem Ümmühan İçöz' e, kardeşlerime, aileme ve dostlarıma, özellikle yoğun çalışmalarım esnasında annelerinden feragat etmek zorunda kalan ve bu süreci anlayışla karşılayan ocuklarım, Halid Zahid Arslan ve Ali Erdem Arslan' a teşekkürü bir borç bilirim.

Gayret bizden, tevfik Allah' tan.

Sakarya, 2018

Elif İÇÖZ ARSLAN

ÖZET

DİNİ, FELSEFİ, PSİKOLOJİK VE SOSYOLOJİK BOYUTUYLA VİCDAN VE VİCDANIN DEĞERLER EĞİTİMİNDEKİ YERİ

İÇÖZ ARSLAN, Elif

Yüksek Lisans Tezi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, Değerler
Eğitimi Bilim Dalı

Danışman : Dr. Öğretim Üyesi Mahmut ZENGİN

Temmuz, 2018. XV +113 Sayfa.

İnsanlık tarihi kadar eski olan vicdan kavramı birçok disiplin için kilit kavram olmuştur. Kavram literatürde, iyiyi kötüyü birbirinden ayırmaya yarayan içsel bir güç, kişiden kişiye değişip gelişebilen ahlaki bilinç ve bir kontrol merkezi olarak değerlendirilmektedir. Vicdanın, kişinin bireysel ve toplumsal eylemlerine olan etkisi dikkate alındığında eğitimle olan irtibatı göz ardı edilemez. Ahlaki anlamda bireysel ve toplumsal çözümlerin yoğun bir şekilde görüldüğü günümüz dünyasında ahlak, karakter ve değerler eğitiminin önemi her geçen gün daha büyük bir taleple dile getirilmektedir.

Bu çalışmada yapılan değerler eğitimi faaliyetlerinin en önemli basamağının kişinin vicdanına hitap etmek olduğu savunulmaktadır. Çalışma literatüre dayalı teorik bir çalışmadır ve nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniği ile yapılmıştır. Vicdan ve değerler eğitimi ile ilgili Türkçe kitap, makale, tez, süreli yayın, web sayfaları gibi kaynaklardan yararlanılmıştır. Araştırma esnasında konu ile ilgili başvuru eserler incelenmiş, konuyla bağlantılı olan bilgiler doküman analizi yöntemiyle bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda vicdan olgusunun daha iyi anlaşılması için ikinci bölümde vicdan kavramının sözlük anlamları ve düşünürlerin vicdan tanımlarıyla kavramsal bir çerçeve çizilmiştir. Üçüncü bölümde, vicdan kavramının dini, felsefi, psikolojik ve sosyolojik boyutları incelenmiş, dördüncü bölümde ise değerler eğitiminde vicdanın önemi ve etkisi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Vicdan, Ahlak, Değer, Değerler Eğitimi

ABSTRACT

CONSCIENCE WITH ITS RELIGIOUS, PHILOSOPHICAL, PSYCHOLOGICAL AND SOCIOLOGICAL ASPECTS AND ITS ROLE IN VALUES EDUCATION

İÇÖZ ARSLAN, Elif

Master's Thesis, Department of Turkish and Social Sciences, Master of Values
Education

Advisor: Faculty Member, PhD. Mahmut ZENGİN

July, 2018. XV +113 Pages.

The concept of conscience, which is as ancient as the history of humanity, has been the key concept for many disciplines. In the literature, the concept is considered as an intrinsic power that helps to distinguish between good and evil, the subjective and improvable moral awareness and a control center. Once the influence of the conscience on one's individualistic and social acts is taken into account, the relationship between the conscience and education cannot be ignored. In the contemporary world where the individualistic and social moral disengagements are intensely observed, the importance of morality, character and values education is expressed each day with an ever-growing demand.

In this study, it is argued that the most important step of the values education activities is appealing to the conscience of the individuals. The study is a theoretical one, it is based on the literature and conducted by using document analysis of method—which is one of the qualitative research methods. The study has benefited from the Turkish sources on the conscience and values education, like books, articles, theses, periodicals and websites. During the research, the works that are referred in relation with the subject are reviewed and the information related with the subject are collected by using the document analysis method. In this regard, in order for the concept of conscience to be better understood, the second chapter provides a conceptual framework with the lexical meanings of the concept of conscience and the definitions of conscience that are provided by thinkers. The third chapter examines the religious, philosophical, psychological and sociological aspects of the concept of conscience. And the fourth

chapter elaborates on the importance and influence of conscience in the values education.

Keywords: Conscience, Morality, Value, Values Education

Canım babam, rahmetli Veli İÇÖZ' e

İÇİNDEKİLER

Bildirim	IV
Jüri Üyelerinin İmza Sayfası.....	V
Önsöz	VI
Özet	VIII
Abstract.....	X
İthaf	XII
İçindekiler	XIII
Bölüm I	1
Giriş	1
1. 1 Araştırmanın Problemi ve Konusu	1
1. 2 Araştırmanın Önemi ve Amacı	3
1. 3 Araştırmanın Yöntemi	4
1. 3.1 Doküman Analizi	4
1. 3. 2 Doküman Analizinde İncelenen Kaynaklar	4
Bölüm II.....	6
Kavramsal Çerçeve	6
2. 1 Vicdan Kavramı	6
2. 2 Vicdanın Kaynağı	12
2. 2. 1 Vicdanın Doğuştan Olduğuna Dair Görüşler.....	13
2. 2. 2 Vicdanın Sonradan Olduğuna Dair Görüşler	14
2. 2. 2. 1 Deneyci Kuram	14
2. 2. 2. 2 Tekamülcü Kuram	15
2. 2. 2. 3 Toplumcu Kuram.....	15
2. 3 Vicdanın Çeşitleri	16

2. 3. 1 Ferdi Vicdan	16
2. 3. 2 Ma' Şeri Vicdan (Toplumsal Vicdan)	17
2. 4 Vicdan ve İlgili Kavramlar	18
2. 4. 1 Ahlak.....	18
2. 4. 2 Akıl/ Us.....	19
2. 4. 3 İdrak	20
2. 4. 4 Bilgi	21
2. 4. 5 Şuur/Bilinç	22
2. 4. 6 İrade/ İstenç.....	24
2. 4. 7 Sağduyu	25
2. 4. 8 Benlik/ Şahsiyet	25
2. 4. 9 Mizaç/ Karakter	27
2. 4. 10 Sorumluluk.....	27
2. 4. 11 Adâlet.....	29
2. 4. 12 Merhamet	31
2. 4. 13 Empati	32
2. 4. 14 Tövbe	33
2. 5 Vicdan Yanılabilir Mi?	35
Bölüm III.....	37
3. Dini, Felsefi, Psilolojik ve Sosyolojik Boyutuyla Vicdan	37
3. 1 Dini Boyutuyla Vicdan	37
3. 1. 1 İlahi Dinler (Yahudilik, Hıristiyanlık, İslamiyet)	39
3. 1. 2 İlahi Olmayan Dinler	46
3. 2 Felsefi Boyutuyla Vicdan	48
3. 2. 1 Batı Felsefesi.....	48

3. 2. 2 İslam Felsefesi	55
3. 3 Psikolojik Boyutuyla Vicdan	64
3. 3. 1 Bilişsel Kurama Göre Vicdan	65
3. 3. 2 Psikanalitik Kurama Göre Vicdan	67
3. 3. 3 Sosyal Öğrenme Kuramına Göre Vicdan	70
3. 4 Sosyolojik Boyutuyla Vicdan	71
Bölüm IV	76
4. Değerler Eğitiminde Vicdanın Yeri	76
4. 1 Vicdan Analizi	77
4. 2 Ahlak ve Vicdan	79
4. 2. 1 Ahlakın Tanımı ve Mahiyeti	79
4. 2. 2 Ahlakın Çeşitleri	81
4. 2. 3 Ahlak ve Vicdan İlişkisi	82
4.3 Değer ve Vicdan	84
4.3.1 Değerin Tanımı, Mahiyeti ve Çeşitleri	84
4. 3. 2 Değer ve Vicdan İlişkisi	87
4. 4 Değerler Eğitimi	88
4. 5 Değerler Eğitiminde Vicdanın Yeri	93
4. 6 Sonuç	97
Kaynakça	103
Özgeçmiş ve İletişim Bilgileri	116

BÖLÜM I

GİRİŞ

1.1 ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ VE KONUSU

Günümüz dünyasında yaşadığımız küreselleşme; birçok alanda gelişmeye imkân sağlarken bir taraftan da insanoğlunun gerek toplumsal gerekse bireysel insani değerlerini tehdit etmeye ve insanca yaşama dair sorunlar oluşturmaya sebep olmuştur. Yaşanan bu süreç doğrultusunda karşılaşılan bireysel ve toplumsal problemlerin çözümünde ciddi bir arayışa girilmiş ve bu arayışın sonucunda *değerler eğitimi* diye ifade edilen bir eğitim modeli öne sürülmüştür. Değer Türkçe sözlükte (TDK, 2005: 483), “bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut ölçü, değdiği karşılık, kıymet” olarak verilmektedir. Fichter (1996:143) ise değerleri, “kültür ve topluma anlam ve önem veren ölçütler” olarak tanımlamıştır. Dolayısıyla değer kavramı için “iyi insan ya da kötü insan olmanın parametreleri” demek mümkündür. Değerler eğitimi ise “ en basit şekliyle değerleri öğretmek için açık bir girişim olarak tanımlanabilir” (Keskin, 2008: 2). Öte yandan Kaymakcan ve Meydan’ın (2016: 23) ifade ettiği gibi “Değerler eğitiminin asıl amacı bireyin dış etkenler tarafından yönetilmesi yerine kendi kendisinin yönetimini sağlamak, dış ahlaktan iç ahlaka ulaşmaktır.” Tanımdan da anlaşılacağı üzere öğrenilen değerlerin ahlaki davranışa dönüştürülmesinde ise karşımıza *içsel ahlak* kavramı çıkmaktadır. Bireyin insani değerleri kazanması, dış etkenler tarafından kontrol edilmesi yerine içsel kontrolünü sağlayacak melekeye sahip olmasıyla mümkündür. Zira “değerler eğitimi bireyin bu içsel itaate ulaşabilmesi için onun erdeme dönüşmüş değerlerden oluşan ahlaki karakter özelliklerini kazanmasına destek olma sürecidir” (Kaymakcan ve Meydan, 2016:23).

Vicdan ise, “doğuştan getirdiğimiz iyi huylarımızın ve sonradan kazandığımız ahlaki birikimlerimizin iyiliğe yönelik içsel ve sezgisel / spontane öğüt veya emir kaynağı olan, verdiği emrin yapılıp yapılmaması durumunda suçluluk veya mutluluk duygularıyla ceza ve ödül veren yeti” (Yaran, 2016:74) şeklinde açıklanmaktadır.

Dolayısıyla değerleri dışsal bir parametre olarak tanımlarsak, değerlerin içselleştirilmesi, içselleştirilen bu değerlerin kontrollü bir şekilde kişinin davranışlarına aksetmesi ve sosyal hayata bireylerin ve toplumların değer yargılarının yerleşmesi bağlamında *vicdan* olgusunu içsel bir parametre olarak değerlendirmek mümkündür.

Bu çalışma ise, kişide doğuştan var olduğuna inanılan vicdan olgusunun değerler eğitiminde işe koşulması üzerinedir. Zira, değer üretebilen, değer bilen, değer verebilen tek varlık olan insanoğlunda, değere götüren vicdan olgusunun yeri ve önemi yadsınamaz.

Araştırma konusunun aşağıdaki sorular bağlamında incelenmesi amaçlanmaktadır.

- Vicdan nedir? Kaynağı nedir?
- Vicdanla ilgili kavramlar nelerdir ve bu ilişki nasıl olmaktadır?
- Din, felsefe, psikoloji ve sosyoloji alanında vicdanın konumu nedir?
- Değer eğitiminde vicdanın yeri nedir?

Bu çalışmada vicdanın, değerler eğitimiyle olan bağlantısı kurulmaya çalışılacaktır. “Modern eğitim, felsefesi gereği sadece bakmaya ve mekanik bilmeye odaklanmıştır. Oysa insanı değerli kılan sadece bilme değil, bilakis insanın şuur, vicdan, merhamet gibi ahlaki değerleridir” (Kenan, 2004). Günümüzde ise gelinen son nokta, sosyal hayatın yoğunluğundan kaynaklanan yıpranmış ilişkiler, teknolojinin gelişmesiyle artan sosyal medya serüveninden kaynaklanan esir alınmış duyarsız gençler, hayatın gerçeği, merhametten ve etikten yoksun yaşanan savaşlar ve tabii değer dejenerasyonu olarak adlandırılabilen insanoğlunun mutsuzluğudur ki bu durum birçok ülkede çeşitli şekillerde ifade edilmektedir. Bu imdat çılgınlığına değerlere duyarlı bir toplumun inşasının özlemine ve ihtiyacına verilebilecek en iyi cevap; değerlerin öğretimi ve temsil edilmesidir. Değerlere duyarlı bir toplum için değerler eğitimi, değerler eğitimi için ise eğitimli vicdanlara ulaşabilmek ön şarttır. Zira değerlere duyarlı bir toplum, vicdan sahibi bireylerle mümkündür.

1.2 ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI

Değerler eğitiminin amacı; bireyin dışsal ahlaki normları içselleştirmesi ve yapıp etmelerinde sevgi, saygı, adalet, cesaret, cömertlik, barış gibi insani (dini ve milli değerler bireylerin veya toplumların özsel tercihleridir) değerlerin kişinin yaşamışlıklarında belirleyici parametreler olarak hayatına almasıdır. Zira Değerler eğitimi, bireyin ahlakiliğinin bireysel ve sosyal gelişimini hedef alan duyuşsal bir eğitimidir. Yapılan araştırmalarda değerler eğitiminin karakter eğitimi, ahlak eğitimi, vatandaşlık eğitimi gibi birçok terimle yakından ilgili olduğunu görmekteyiz. Bu bağlamda vicdan literatürde içsel bir kontrol mekanizması olarak tanımlanmaktadır. Değerler eğitimi ise, dışsal ahlaki içselleştirme eğitimi olarak kabul edildiğine göre değerler eğitimi sürecinde vicdan olgusunu temel kontrol mekanizması olarak görmekle alan yazına yeni bir bakış açısı sunulmak istenmektedir. Çalışmada değerler eğitimiyle kişiye verilmek istenen değerlerin kişinin vicdanına ulaşmadıkça mümkün olamayacağını, değerler eğitiminin, vicdan eğitimi ile birlikte yürütülmesinin önemini vurgulayarak değerlere duyarlı bir toplumun inşasının ancak vicdanlı bireylerle mümkün olduğunun önemi ortaya konulmak istenmektedir.

Araştırmada, Değerler eğitimi alanında değerler eğitimi ve vicdan bağlamında bir çalışma yapılmamış olması sebebiyle özgün. Değerler eğitimi sürecinde vicdanın önemini müşahede etmek açısından gerekli, farklı disiplinlerce ele alınan ve ziyadesiyle önemsenen vicdan kavramının, eğitim/ değerler eğitimi alanında da değerlendirilmesi açısından önemli görülmektedir. Öte yandan bu çalışmada vicdanın varlığının veya yokluğunun bireylerin ya da toplumların üzerindeki etkisi, vicdan eğitiminin değerler eğitiminde ki yeri, ailede ve okulda değerler eğitiminin temeline vicdan eğitimi yerleştirilerek teorikte yeni bir boyut kazandırmak amaçlanmaktadır. Çalışmanın konusu olan değerler, eğitiminde vicdan olgusunu ele alırken, gelişim ve öğrenme kuramlarıyla birlikte değerler eğitimi yaklaşımlarını dikkate alınmıştır.

1.3 ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırma yöntem olarak literatüre dayalı teorik bir çalışmadır. Bu çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniği ile yapılmıştır. Vicdan ve değerler eğitimi ile ilgili Türkçe kitap, makale, tez, süreli yayın, web sayfaları gibi kaynaklardan yararlanılmıştır. Araştırma esnasında konu ile ilgili başvuru eserler incelenmiş, konuyla bağlantılı olan bilgiler doküman analizi yöntemiyle bir araya getirilmeye çalışılmıştır.

1.3.1 Doküman Analizi

Doküman analizi, “araştırılması hedeflenen olgu ve olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar” (Yıldırım ve Şimşek, 1999: 189). Bu çalışmada kullanılan eserler, bilimsel nitelikli eserler olup ilk bölümde teorik ve kavramsal temellendirme yapılmıştır.

1. 3. 2 Doküman Analizinde İncelenen Kaynaklar

Vicdan olgusunun değerler eğitimi, din, felsefe, psikoloji ve sosyoloji perspektifinden incelendiği bu çalışmada, söz konusu alanlardaki çalışmalar merkeze alınmıştır. Vicdan ve değerler eğitimiyle ilgili tezler ve makaleler taranmıştır. Kütüphane ve akademik veri tabanlarında gerçekleştirilen kaynak araştırması sonucunda literatürde, vicdan olgusunu inceleyen çalışmalar tespit edilmiştir.

Araştırmanın kavramsal çerçevesinde vicdan kavramının etimolojik bilgisine ve farklı disiplinlerin alan yazınlarına ait kavramsal tanım ve bilgilerine ulaşabilmek için başta TDK olmak üzere ansiklopedik sözlüklerden istifade edilmiş, konuyla ilgili ansiklopedi maddeleri taranmış, bilhassa Türkiye Diyanet Vakfı tarafından çıkarılan Diyanet İslam Ansiklopedisinin İnternet ortamında erişiminden faydalanılmıştır. Öte yandan vicdan olgusunun edimsel boyutuna yerli ve yabancı edebi yapıtlarla dikkat çekilmek istenmiştir (Uzun, 2016; Dostoyevski, 2010; Zweig, 2016; Asya,1996).

Vicdan olgusunun dini boyutunu tartışırken araştırmanın merkezine ilahi dinlerin kutsal kitapları alınmıştır. Musa Bilgiz'in *Kur'an açısından vicdan ve değeri* adlı eseri çalışmaya ışık tutarken felsefe alanında ise Yunus Cengiz ve Selime Çınar'ın editörlüğünü yaptığı *İslam Düşüncesinde Vicdan Kavramı* adlı eserden istifade edilmiş ve konu hakkında görüşü olan filozofların eserlerine de ulaşılmıştır. Öte yandan Erol Güngör' ün *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak* ve Zübeyir Saltuklu'nun *Vicdan* adlı çalışması araştırmaya kaynaklık eden çalışmalardandır. Vicdanın psikolojik boyutunu ele alınan bölüm, gelişim psikolojisi alanında oluşturulan kuramlar doğrultusunda tartışılmış ve kuramların en önemli temsilcilerinin kaynaklarına ulaşılmıştır. İsviçreli eğitim bilimci, Hans Zulliger'in *Çocuk Vicdanı ve Biz* adlı çalışması ve Arpacı' nın, *Çocuklarda Vicdan Eğitimi* adlı çalışması istifade edilen kaynaklardandır. Sosyolojik boyutunda ma'şeri vicdanı (kolektif bilinç) ele alırken, sosyoloji tarihinde önemli isimlerin görüşlerine yer verilmiş ve esas kaynaklardan istifade edilirken Cumhuriyet sonrası ülkemizde sosyoloji ilminin temelini atan sosyal bilimcilerden Ziya Gökalp'in *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak* adlı eserinden ve Nurettin Topçu'nun *Ahlak* adlı eserinden istifade edilmiştir.

Araştırmanın amacının tartışıldığı ve son bölümü olan Değerler Eğitiminde Vicdanın Yeri başlıklı bölümde ise özellikle Recep Kaymakcan ve Hasan Meydan tarafından kaleme alınan *Ahlak değerler ve eğitimi* adlı eserle birlikte, Yusuf Keskin'in *Türkiye'de Sosyal Bilgiler Öğretim Programlarında Değerler Eğitimi: Tarihsel Gelişim, 1998 ve 2004 Programlarının Etkisinin Araştırılması* adlı doktora çalışmasından istifade edilmiştir.

Çalışmanın geneli itibariyle başvuru kaynakları ise şu şekilde sıralamak mümkündür. Zeynep Hümeysra Koç tarafından hazırlanan vicdan olgusunun ahlaki ve teolojik bağlantısının kurulduğu, *Vicdanın Ahlâkî ve Teolojik Temelleri* adlı yüksek lisans tezidir. Öte yandan Gürsel Tokmakoğlu tarafından kaleme alınan *Benlik, Bilinç ve Vicdan* adlı kitap ve Hüsnü Tekşen' in 1940 basımlı *vicdan felsefesi* adlı çalışmalarından istifade edilmiştir. Bu başlık altında özellikle ismi zikredilen kaynaklar bilhassa *değerler eğitimi, ahlak eğitimi, karakter eğitimi, vicdan eğitimi ve vicdan* başlıklı yahut içerikli çalışmalara kaynaklık ve rehberlik edecek mahiyettedir.

BÖLÜM II

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1 VİCDAN KAVRAMI

Günlük hayatımızda çoğu zaman davranışlarımız öncesi veya sonrası içsel huzurumuzu yahut huzursuzluğumuzu ifade etmek için *vicdanım rahat, vicdan azabı çekiyorum, vicdan yaptım* gibi cümleler kurarken, sosyal hayatın içerisinde karşılaştığımız olaylar ve kişileri yapıp etmeleri doğrultusunda *vicdanlı* yahut *vicdansız* kavramlarıyla vasıflandırırız. Dolayısıyla bu davranış kalıbıyla yaptığımız şey; vicdanı kendimize rehber ve hakem/ hâkim olarak tayin etmektir. Bu durum çevremizdekilerin davranışlarını da değerlendirirken vicdanımıza bir parametre vazifesi yükleyerek devam etmektedir. Karşılaştığımız olaylarda çevremizdeki bireyleri vicdanlı ya da vicdansız olarak yargılamak bu durumun sonucudur. Vicdan, kişinin en mahrem en gizli hazinesidir. Vicdan, gerçeğe halvettir, yüzleşmedir. İç dünyamızdaki en güçlü sestir. Belki de en iyi dosttur. Madde ve mana, ruh ve beden, insan ve değer arasındaki bir köprüdür. Bu yüzden hayatımızda bu kadar işlevselliği olan *Vicdan nedir?* sorusu son derece kritik ve anlamlıdır.

Öncelikle vicdan kavramına linguistik açıdan ele alınmıştır. Türkçe lügatte (TDK, 2005: 2092), vicdan “Kişiyi kendi davranışları hakkında bir yargıda bulunmaya iten, kişinin kendi ahlak değerleri üzerine dolaysız ve kendiliğinden yargılama yapmasını sağlayan güç” olarak geçmektedir. Öte yandan vicdan, kelimesinin aslı Arapça olup, *Vecd, vicdan* ve *vücut*, Arapça *v-c-d* “وَجَدَ” fiilinin mastarlarıdır. Buna göre *vecd*, sevgi muhabbet, aşk, güçlü duygu anlamlarına gelmektedir. Vicdani coşkunluk ise aşk sarhoşluğu, iç âlem anlamlarına gelirken, vicdan, duyarlılık, his, niyet

anlamlarında da kullanılmaktadır. “Vücut ise bulma, varlık, olma, mevcudiyet, hazır bulunma manalarına gelmektedir” (Mutçalı, 2012).

Modern Arapça’ da vicdan için kullanılan yaygın kelime damir “ ضمير ” dir. “Fakat damir kelimesinin ahlaki bilinç anlamındaki kullanımının sözlüklerde yer almaya başlaması 19. yüzyılın ortalarından sonra gerçekleşmektedir. Klasik Arapça’da damir kelimesi, açığa vurulmayan içsel bilgiye işaret eder” (Leirvik, 2013: 541).

“Arapça’ da duygusal, duygusal ve içgüdüsel psikolojik durumları anlatan vicdan kelimesi, Türkçe’ de tutum ve davranışların ahlakiliği ile ilgili duygusal ve içgüdüsel durumları anlatır. Vicdan kelimesi Arapça’ dan Türkçe’ ye geçerken anlam daralmasına uğramıştır” (Kasapoğlu, 2003: 131).

İngilizce sözlüklerde vicdan Conscience kelimesiyle ifade edilir ve sözlüklerde “Kişinin davranışında veya motiflerinde doğru veya yanlış olanın içsel anlamda olması, doğru harekete yönelmesi. Bir bireyin eylemlerini veya düşüncelerini kontrol eden veya engelleyen ahlaki ve ahlaki ilkelerin kompleksidir” (WEB1) şeklinde açıklanır.

Vicdanın Fransızca karşılığı ise İngilizce kullanımı ile aynıdır. “Conscience; Türkçe’ye farkında olma olarak çevrilirken, Fransızca sözlüklerde; varoluşunun her biri ve dış dünyanın her biri için, sezgisel veya refleksif anında bilgi. Varlığın, ya da olayın gerçekliğinin zihinsel temsili açıkça belirten. Kişinin şimdiki tecrübesini, kişiliğinin yapısına göre analiz etmesine ve geleceğe yansıtmasına olanak tanıyan sentez işlevi” (WEB2) olarak sözlüklerde yerini almıştır.

Vicdan Almanca,da ise *Gewissen* şeklinde ifade edilir. “Doğru veya yanlış hareket ettiğiniz, iyi veya kötü bir şey olup olmadığını iyi yahut kötü bir vicdana sahip olduğunuzu belirten bir his” (WEB3) olarak tanımlanır.

Web tabanlı, Nişanyan, sözlerin soyağacı- çağdaş Türkçenin etimoloji sözlüğünde vicdan kavramı, “akla getirme” (Sinan Paşa, Tazarru'nâme, 1482), “kayıp bir şeyi bulmak” (Ahmed Vefik Paşa, Lehce-ı Osmani, 1876), “İç, zamirin miyarı, gönül ölçüğü, gönül şehadeti” (WEB4) şeklinde verilmiştir.

Sosyal bilimler sözlüğünde (Demir ve Acar, 1998: 374), sosyolojik boyutunu “bireylerin toplumsal ilişkilerini belirleyen” şeklinde, *ne’* liği hakkında

“Bütün insanlarda doğuştan var olsa da çoğunlukla içinde yaşanılan topluma egemen olan normlara paralel olarak gelişen yahut biçim kazanan, içselleştirilmiş kural ve değerler bütünü” (Demir ve Acar, 1998: 374) şeklinde ifade edilmiştir.

Öte yandan vicdanın bilişsel ve duyuşsal yönlerine değinilerek,“Doğru-yanlış, iyi- kötü gibi ahlaki yargıların hayata aktarıldığı, insanın, kendisini hesaba çektiği yahut iç denetime tabi tuttuğu sezgisel süreç, kendini başkalarının yerine koyarak düşünmesini mümkün kılan, dolayısıyla onların

zararına olan düşünce ve eylemler yapmaktan alıkoyan içsel uyarı sistemi” (Demir ve Acar, 1998) şeklinde de ifade edilmektedir.

Akarsu'nun felsefe terimleri sözlüğünde vicdan; “Törel bilinç olarak değerlendirilmiştir. Törel bilinç ise şu şekilde açıklanmaktadır: İyi ile kötünün, doğru ile yanlışın ne olduğu üzerindeki içten bir bilme. Ayrıca vicdanın üç boyutuna değinilmiştir. Bunlardan birincisine göre vicdan, insanın ahlak değerleri üzerine dolaysız ve kendiliğinden yargılama gücü şeklindedir. Bir diğer boyutuyla vicdan, insanın kendi davranışlarının ahlakça değerli olup olmadığı üzerine öznel bilinçtir. Bu bilinç yapmayı ya da yapmamayı öğütleyerek, uyararak suçlayarak, yargılayarak, onaylayarak ve kınayarak kendine özgü bir biçimde yaşam ve eylemlerimize eşlik ediyor gibidir” (Akarsu,1974: 90).

Öte yandan vicdan, içimizdeki bir ses ya da Tanrı'nın sesi olarak da yorumlanır. Ve yine bir diğer felsefe terimleri sözlüğünde Cevizci, vicdanı “bireyde veya ahlaki failde var olan doğru ve yanlış duygusu. İnsanın doğrudan ve sezgisel ahlaki bilinci, bir bireyin doğuştan getirdiği ne yapması gerektiğini söyleyen yönlendirici güç” (Cevizci, 2013: 1600) olarak tanımlamıştır.

Vicdan kavramına, yapılan sözlük taramalarında tasavvufta vecd hali tanımı da yapılmıştır. “Vicdan, vecdden daha özeldir. Zira vicdanın Hakk'a arkadaşlığı vardır. İç hisleri idrak edilen şeylere vicdâniyyât denir” (Cebecioğlu, 2005: 70). Uludağ ise Tasavvuf Terimleri Sözlüğünde “kulun herhangi bir kasdı ve çabası olmadan onun kalbine tesadüf eden şey (ilham, his, feyz)” (Uludağ, 2002: 369) şeklinde açıklamıştır.

Yine vicdan, pedagoji sözlüğünde, “süjenin davranışlarının ahlaki değeri veya genel olarak çeşitli davranış tarzları hakkında hüküm verme ve yargıda bulunma melekesi olarak geçmektedir” (Foulquie, 1994: 523). Eğitim psikolojisinde ise vicdan olgusu için, “kişinin tasarladığı ya da yapmakta olduğu davranışların uygun olup olmadığını kestirmesine yarayan, ödev ve sorumluluklarla ilgili düşüncelerinin oluşturduğu bir dizgedir” (Binbaşoğlu, 1987: 200) denilmektedir.

Akseki (1979) *Ahlak Dersleri* adlı çalışmasında vicdanı insanın içinde olan bir meleke, bir kuvvet olarak tanımlamıştır. Bu kuvvetin görevi hayrı şerden, fazileti reziletten ayırmak ve kişiyi hayra yöneltip şerden alıkoymaktır. Ona göre vicdan, şaşkınlık anında iyiye ve doğruya doğru emirler verendir. Hökelekli, “vicdanı, bireydeki ahlaki bilincin merkezi ya da kendisi olarak ifade ederken” (Hökelekli, 2007: 626), Zulliger, “vicdanı çocukta doğuştan gelen bir istidat olarak görmektedir” (Zülliger, 2000: 7). “18. yy akılcı ahlak görüşleriyle ahlak duygusu öğretilerinin bir

sentezini yapan Butler ise, vicdanı yüreğin olaylara yönelmiş algısı olarak yorumlar” (Cevizci, 2013: 1601).

Dini kavramlar sözlüğünde Karaman (2006: 693), vicdan kavramının anlamını önce sözlük anlamıyla “bulma, bir şeyi bir halde görme, duygu ve kalp ile hissetme” şeklinde vermiş ardından terim anlamını ise “insanın kalbine doğan gizli bir his olup iyilik işlemekten hoşlanan, kötünden ayıran ve seçici bir yapıya sahip olan duygudur” (Karaman, 2006: 693) şeklinde ifade etmiştir. Öte yandan yüce Allah’ın vicdanı “insanın yaratılışına, iyi ile kötüyü, güzel ile çirkini ve yararlı ile zararlıyı birbirinden ayıracak bir meleke olarak konduğuna” (Şems: 8) ayetini delil getirmiştir. Şöyle ki Yüce Yaratıcı Kuran- ı Kerim’ de “nefse ve ona birtakım kabiliyetler verip de iyilik ve kötülüklerini ilham edene yemin ederim ki” (Şems: 8) buyurmuştur; “İşte insanda bu seçici ve ayırt etme melekesine vicdan denir. İnsanın fiilleri ve davranışlarının olumlu ya da olumsuz olmasında rolü vardır. Vicdan kişinin içe dönük işlerinde bir oto kontrol görevini yaptığını” (Karaman, 2006: 693) ifade etmektedir.

Ve yine vicdan tanımında dini boyutunu dikkate alan Ahmet Rıfat ise *Tasvir-i Ahlak* adlı eserinde vicdanı, “Allah tarafından kullarına ihsan buyurulmuş nurlu bir duygu ve kalp terazisidir” (Rıfat, 1305: 303) şeklinde açıklamıştır. Her zaman sahibinden ve başkalarından meydana gelecek fiil ve davranışların hayır-şer, faydalı-zararlı taraflarını tartıp muhakeme eden ve bildiren bir duygu olduğunu ifade etmiştir.

Vicdan olgusunu Yaran, “*Doğuştan getirdiğimiz iyi huylarımızın ve sonradan kazandığımız ahlaki birikimlerimizin iyiliğe yönelik içsel ve sezgisel / spontane öğüt veya emir kaynağı olan, verdiği emrin yapılıp yapılmaması durumunda suçluluk veya mutluluk duygularıyla ceza ve ödül veren yetidir*” (Yaran, 2016: 74) şeklinde açıklamıştır.

Erdem, ise ahlaki vicdanı şöyle tarif etmiştir; “iyi veya kötüye, hayır veya şerre karar verme kuvvetine, vazifenin tabii bilgisine ve insanın kendi kendisine muhakeme etme gücüne denir” (Erdem, 2003: 99).

Tokmakoğlu’ na göre vicdan, “*insanı kendi fiil ve davranışları hakkında yargıda bulunmaya iten, kendi ahlak değerleri üzerinde doğrudan ve kendiliğinden yargıda bulunmayı sağlayan bir duygudur. Yani, vicdanın yapmak istediği, nefiste bir oto- kontrol merkezi kurmaktır*” (Tokmakoğlu, 2012: 77).

Saktuklu’ ya göre ise “vicdan, ahlaki vasfa sahip en temel yargılama gücüdür” (Saltuklu, 2017: 141). Öte yandan Tokmakoğlu, vicdanı “ahlak ve adalet duygusu

gibi bir algıyla tanımlamaktan öte bir değer” (Tokmakoglu, 2012: 77) olduğunu ifade etmektedir.

Güngör (1995) vicdanı, ahlaki davranışlarımızın temeli olarak bir kaideler sistemi olarak görmekte ve şu şekilde tanımlamaktadır; vicdan, kişinin kendi eylemleri yahut çevresindekilerin eylemlerini doğru veya yanlış eylem olarak tanımlamasına yarar. Nihayetinde, doğru olarak değerlendirdiği davranışlar kişinin iç dünyasında güzel duygular oluşmasına sebep olurken, yanlış olarak değerlendirdiği davranışlar ise kişide kötü duygulara sebebiyet verir. Tokmakoglu (2012), ise vicdanı değer olarak adlandırır ve vicdanın, erdemlerin üzerinde bir değer olduğuna, değer merkezli toplumun inşasındaki öneme, ilahi bir yapıya sahip olduğuna ve biçimlendirilebileceğine dikkat çekmektedir.

Saltuklu (2017), vicdan olgusunu tarihi geçmişi boyutuyla ele almış ve vicdan sözcüğünün günlük dilde çokça kullanıldığını ancak vicdan üzerine düşünmeye ve bu kavramın içerisini doldurmaya başladığında yaptığı araştırmalar sonucunda vicdanla ilgili herhangi atasözü ve deyimle karşılaşmadığını, Arapça bir ifade olmasına rağmen Kur'an'da ve Hadis kitaplarında bu kelimenin var olmadığını ancak Osmanlı'nın son döneminde Batı'dan yapılan çevirilerden sonra yazılan ahlak kitaplarında yer aldığını fark ettiğini ifade etmektedir.

Leirvik' in değerlendirmeleri ise Saltuklu' yu destekler biçimdedir. Vicdan kavramının 19. ve 20. yüzyıllar zarfında küresel hale geldiği yönündedir. Bu küreselleşme sürecine 1948'deki İnsan Hakları Evrensel Beyannamesindeki; “Bütün insanlar özgür, onur ve haklar bakımından eşit doğarlar. Herkes akıl ve vicdanla donatılmış olup birbirlerine karşı kardeşlik ruhuyla hareket etmelidir” (Leirvik, 2013: 540) maddesinin, konulmasıyla vicdanın, küresel olan ahlaki bilginin merkezi olarak görüldüğü yorumunu yapmaktadır.

Vicdan bilişsel, duyuşsal ve davranışsal anlamda bütün yapıp etmelerimizde kilit noktadır. Huzurlu bir vicdana sahip olan kişi mutludur. Mutluluğun kesin bir tarifi yapılamasa da fazilet sahibi olmak yani ahlaklı olmak mutluluğun temelini oluşturmaktadır. Kendi kendine yaptığı hesaplaşmada her defasında beraat eden kişi mutlu kişidir. Mutlu kişi her yaptığı güzel davranışla üretken insan vasfını kazanır. Tıpkı bir sanatkâr gibidir. Kutub (1979: 28) sanatkârları şu şekilde tarif etmiştir,

“Sanatkârlar, ince duygulara sahip, özel nitelikleri bulunan, aldığı gizli ve diğer beşeri vasıtaların kavrayamayacağı derecede hassas işaretleri yakalayarak, kendine özgü kişiliği içerisinde sunan kimselerdir”. Dolayısıyla vicdan kavramının edimine ve önemine binaen mutluluğa giden yolun vicdanlı olmaktan geçtiğini düşünen birçok yerli ve yabancı sanatçı, sanat eserlerinde vicdanı işlemişlerdir. Birkaç örnek vermek gerekirse; Mehmet Uzun *Nar Çiçekleri* adlı eserinde;

“Bilirsin ki herkes yaşar, herkes ölür. Ama herkes ölümsüzleşmez. Ölümsüzleşmek yapılan işlerin bir sonucudur. Onurlu bir yaşam, vicdanlı bir ruhtur. Ruh ve vicdanı müsterih olmak zaman harcını karmaktır” (Uzun, 2016: 145).

Cümleleriyle, onurlu yaşamın vicdanla mümkün olduğunu, onurlu insanların ise ölümsüzleştiğini ifade etmektedir. Öte yandan vicdan ona göre;

“Ülke, halk, dil, kültür ve sevgisidir. İnsaniyet ve hakşinaslıktır. Akılsızlık, mantıksızlık ve zulme akıl ve mantıkla cevap vermektir. Tarihe bağlılık geleceğe umuttur. İnsanı sevmek, insan için çalışmaktır” (Uzun, 2016: 145).

Cümleleri ile vicdanın sosyolojik ve psikolojik boyutunu edebi bir dille anlatmaktadır. Sanatçının eserinde vicdansızlık kavramını ise yaptığı teşbih sanatı ile bir de şu şekilde bulmak mümkündür; “Ölümsüzlük bir sümüklü böcek gibi sessizce yaşamak, iz bırakmadan, eser yaratmadan ölüp gitmeye isyandır. Bu meclis, bir sümüklü böcek gibi yaşamayı kabul etmeyenlerin meclisidir” (Uzun, 2016: 145).

Dostoyevski’ nin, toplumsal kötülüklerin sebepleri, sonuçları ve onarımı üzerine kurguladığı, dünya klasikleri arasında yer alan *Suç ve Ceza* adlı yapıtı da vicdanın yaptırım gücünü ortaya koyan önemli edebi ve felsefi eserlerdendir. Vicdanın mahiyetine dair, Stefan Zweig (2016: 15) *Bir Kadının Yaşamından Yirmi Dört Saati* adlı eserinde vicdandan şu şekilde bahseder; “fazlasıyla belirsiz bir sözcük olan vicdan denen şeyden kaçamıyorsunuz”. José Mauro De Vasconcelos (1999: 102) ise *Yaban Muzu* adlı romanında “insana özgü vicdan denen bir şey vardır ki en uygunsuz anlarda konuşur” cümlelerinde vicdanın kontrolcü yapısı görülmektedir. Michel De Montaigne, *Denemeler* adlı eserinde vicdandan “...bütün iyi davranışların ne kadar gizli olursa olsun, er geç görecekle ödül olmalıdır, bu da temiz bir vicdanın iyi bir iş gördüğü için kendi içinde duyacağı rahatlaktır” (1999: 76) şeklindeki cümlelerinden vicdan huzurunun en iyi ödül olduğu anlamını çıkarabiliriz.

Lev Nikolayeviç Tolstoy ise *Tanrı'nın Egemenliği İçinizedir* adlı yapıtında vicdanın gücünü şu şekilde ifade etmiştir;

“Yaşam ile vicdan arasındaki zıtlığın çözümü iki yolla mümkündür: Yaşam tarzını değiştirmek ya da vicdanını değiştirmek. İnsan kötü olduğuna inandığı şeyi yapmayı bırakabilir, ama kötü olan şeyi kötü bulmayı bırakamaz.”
(Tolstoy, 2005: 127).

Tolstoy' un bu cümleleri aynı zamanda daha önce vicdanın sözlük anlamında geçen “bulunç” kelimesiyle de örtüşmektedir. Zira vicdan kötü olanı kötü, iyi olanı da iyi bulandır.

Akın (2015: 1563) ise *Cengiz Aytmatov'un Eserlerinde Vicdan* adlı çalışmasında Aytmatov'un eserlerinde “insanın çocuksu temiz vicdanını tohumdaki öze benzettiğini, evreni ve insanlığı kurtaracak olanın çocuksu vicdan olduğuna dikkat çektiğini” ifade etmektedir. Romanlarda olduğu kadar dil içinde dil olarak tanımlanan, duygular ve düşüncelerden süzülen, özlemlerden imgeler, simgeler ve söz sanatlarıyla bahseden bir edebiyat türü olan şiirde de vicdan kavramı oldukça çok işlenmiştir. Şöyle ki Arif Nihat Asya *Naat* adlı eserinde;

*“Vicdanlar sakat çıkmadan yarına
İyilikler getir, güzellikler getir
Ademoğullarına!”* (Asya, 1996: 67).

Dizeleri ile vicdan kavramını insanlığın gittiği kötü hal olarak yorumlarken bu durumdan kurtuluşun ancak peygamberin getireceği iyilik ve güzelliklerle mümkün olabileceğini ifade etmektedir. Namık Kemal Tanzimat devri sanatçılarımızdandır ve edebiyat, sanat, kültür tarihimiz açısından önemli bir yere sahiptir. Namık kemal “Edebiyatı, maşuka-i vicdan olarak değerlendirirken” (Şahin, 2010: 17) tiyatroyu da “fikrin, hayalatın, ve vicdanın lisanıdır ve bu lisanda insan kendi ulviyetini görür” şeklinde tanımlamaktadır. (Şahin, 2010: 12). Şiirlerinde ise vicdanı bir rehber olarak görmekte ve herkes de aynı hassasiyette olmasa da vicdanın bulunduğu işaret etmektedir.

2.2 VİCDANIN KAYNAĞI

Kavramsal açıdan tarihi süreç içerisinde vicdanla ilgili çeşitli tartışmalar yapılmış, açıklamalarda bulunulmuştur. Yapılan tanımlamalardan yola çıkarak vicdanın çeşitli boyutlarda ele alındığını, ancak vicdanı, içsel bir ahlaki bilinç yahut farklı bir ifadeyle eylemlerimize yön veren sezgisel bilgi olarak tanımlamanın mümkün olduğu görülmektedir.

Yapılan literatür taraması sonucu düşünürler vicdanın varlığı konusunda hem fikir olsalar da vicdanın kaynağı hakkında iki ayrı görüş öne sürmüşlerdir. “İlk görüş vicdan Tanrı'nın içimizde ki sesidir ve bu olgu insanoğlunda doğuştan vardır şeklindedir. Bir diğer görüşe göre ise vicdan doğuştan getirdiğimiz bir yeti değildir, a priori bir değer bilinci olamaz. Bilakis sadece eğitimle ve tecrübeyle edinilmiş bir duygudur” (Özlem, 2017).

Çalışmanın bu bölümünde filozofların vicdan kavramının kaynağıyla ilgili görüşlerine kısaca değinilecektir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise “Felsefi Boyutuyla Vicdan” başlığı altında daha ayrıntılı bir şekilde tartışılacaktır.

2.2.1 Vicdanın Doğuştan Olduğuna Dair Görüşler

Vicdanın doğuştan olduğunu teolojik görüşte, özellikle semavi dinlerde savunulduğunu görmekle birlikte Sokrates, Kant, Rousseau, Descartes, Muhyiddin İbn Arabi, Dr. Rıza Tevfik gibi filozoflar da vicdanın doğuştan olduğunu savunmaktadır.

“Vicdanın doğuştanlığını kabul eden ahlak filozoflarına fitriyeciler denir. Bunlara göre ahlaki vicdan, Tanrı'nın insana bir bağıdır. İnsanda akıl gibi doğuştan vardır. İslam filozofları da ahlakın fitri olduğunu kabul ederler. Fakat bunun akıl ve ilimle güçlendirilmesini şart koşarlar” (Pazarlı, 1993a: 90). “Eylemleri yönlendiren değerlerin sezgisel bilgisine sahip olduğumuzu iddia eden içerikli değer etiği savunucularına göre vicdan; bu değerler hakkındaki a priori bilincimizin bizzat kendisidir” (Özlem, 2017: 39).

Öte yandan İskoçya okulu ise “*vicdanı duyguya dayandırır, onlara göre kişiye acı ve tatlı şeyleri birbirinden ayırmak için tatma duygusu nasıl doğuştan verilmişse, kişide iyi ve kötü işleri birbirinden ayırmaya yarayan doğuştan bir duygu bir his vardır*” (Erdem, 2003: 98), şeklindeki görüşleriyle vicdanın doğuştanlığını ifade etmektedirler.

Sokrates’e göre kişinin kendini ahlakça eğitmesi ancak bilgiyle mümkündür. “Ona göre bilgi ve erdem aynı şeydir, bilgiyi doğuştan kabul eder, ahlaki davranışı da bilgiye bağlar dolayısıyla ahlaki davranışın kavramsal temeli doğuştandır” (Erdem, 1999: 61). Kant’ a göre, “bilgide olduğu gibi ahlakın temelinde de herkes için aynı olan, herkes için geçerliliğe sahip bulunan apriori bir temelin, bir yasanın bulunması gerekir” (Özlem, 2017: 75; Kant, 2007). Rousseau, vicdanı;

“Doğuştan getirilen, iyiyi ve kötüyü ayırt etmemizi sağlayan tanrısal bir ses, yanılmaz bir yargıç olarak ele almaktadır. Bu yönüyle bakıldığında, vicdan denilen ahlaki ilke Rousseau’da, bir çeşit ahlak duygusu şeklinde ortaya çıkmaktadır” (Gül, 2008: 71; Rousseau, 2009).

Muhyiddin İbni Arabi’ ye göre ruhta hazır bulunan fiilen mevcut olan zaruri bilgiler adını alan bilgiler; *vicdaniyat, bediyyat ve tasavvurat* tır. Bu üç bilgi, insanın hazır bulunduğu apaçık ve besbelli olan bilgilerdir. Ruhta hazır bulunan bilgilere “vicdaniyyat” adı verilir (Keklik, 1966: 37). Dr. Rıza Tefvik ise “vicdanımızın bugünkü halinin bir sonuç olduğunu, bu günümüze anlam verebilmek için şuurumuzun yaşam tarihini incelememiz gerektiğini” (Tefvik, 2001: 6) ifade ederken vicdanın doğuştan olduğunun altını çizmiştir.

2.2.2 Vicdanın Sonradan Olduğuna Dair Görüşler

Vicdanın sonradan olduğunu öne sürenler ise üç ayrı kuram başlığı altında incelenmiştir. *Deneyci Kuramda*, John Locke, Stuart Mill ve Erol Güngör’ ün isimleri geçerken, *Tekamülcü Kuramda* Spencer’i, *toplumcu kuramda* ise Emile Durkheim ve Ziya Gökalp görülmektedir (Erdem, 2003; Saltuklu: 2017).

2.2.2.1 Deneyci kuram

Deneyci kurama göre vicdan, deneyin ürünü yahut sonucudur. Bunlara göre her cemiyette bir otorite vardır bu otoriteler kişi iyiyi bulduğu zaman takdir eder, kötü davranışlarda ise ceza yoluyla kişiyi kötüden men eder. Dolayısıyla çocukluk

döneminde çocuk, bu otoritelerin yönergesiyle davranışlarını alışkanlığa çevirir. Davranışlar alışkanlık halini alınca artık hiçbir dışsal norma gerek duymaksızın kişinin yapıp etmelerinin kontrolü vicdana bırakılmış olur.

“John Locke’un *tabula rasa* (boş levha) tezi buna örnektir” (Locke, 2000). “Bu bağlamda Locke’a göre ahlaki ve vicdani değerler doğuştan insan zihninde bulunmamaktadır. Bilginin deneysel yollarla elde edilmesine paralel şekilde ahlaki değerler de sonradan kazanılır. Tüm insanların kabul ettiği evrensel bir ahlak düzeninin olmayışı da Locke’nin bu tezine delilidir” (Akarsu, 1965: 121). İyi’yi yararlı ile bir tutan yararçı öğretinin temsilcilerinden Stuart Mill, “bütün etik teoriler gibi, yararçılığın da (Tanrı ve toplumsal tasvip) harici, diğeri (vicdan) dahili olmak üzeri iki kutsayıcı dayanağı olduğunu söyler” (Cevizci, 2002: 205). Güngör’e (1995: 59) göre ise “Küçük çocukta vicdan yoktur, fakat küçük çocuğun hayat tecrübesi onda teşekkür edecek olan vicdanın kuvvetini belirler”.

2.2.2.2 Tekamülcü kuram

“Vicdanın doğuştan olmadığını deney yoluyla kazanıldığını ileri süren kuram madalyonun bir yüzü ise, öteki yüzü de soya çekim yoluyla kazanılan vicdan görüşüdür” (Saltuklu, 2017: 40). Vicdanın nesilden nesile soya çekim yoluyla intikal ettiğini savunan bu görüşün temsilcisi Spencer’dir (Erdem, 2003; Saltuklu, 2017). Spencer’a göre ahlak, “eylemlerimizin yararlı ve zararlı sonuçları üzerinde insan türünün yapmış olduğu deneylerin tortularıdır” (Gökberk, 2000: 430). Bu bağlamda ahlak duygusu; “İlk devirlerde yaşayan atalarımızdan kalıtımla bize geçmiştir. Onlar hayatları boyunca aileleri, toplumları, kültür, din ve yasalarıyla ilgili faaliyet ve davranışlarıyla deneye deneye hangi davranışların faydalı, hangilerinin zararlı olduğunu öğrenmişler; sonunda, bu deneylerle insanlıkta (ahlak duygusu) vicdan doğmuştur” (Erdem, 2003: 98).

2.2.2.3 Toplumcu kuram

Toplumcu kurama göre “insanın yüksek derecedeki bütün zihin kavramları (vicdan, hayır, vazife, zaman gibi) toplumun eseridir. Vicdan ferdi değil, kolektif (sosyal)

şuurun yansımasıdır” (Pazarlı, 1993a: 90). Kuramın temsilcilerinden Durkheim ahlakın temelini;

“Ahlaka yön veren emir ve otoriteyi cemiyete dayandırmaktadır. O’na göre ahlaki davranış, ancak cemiyetin bir ürünüdür. Ahlak cemiyette doğar, fakat ferdi davranışta gerçekleşir. Ahlaklılığımız kişiliğimize bağlıdır; fakat kişiliğimiz de cemiyetimizin eseridir. İnsan ne kadar çok sosyalleşirse o kadar fazla ahlakileşir” (Erdem, 1999: 218).

Ziya Gökalp’de ferdiyetçiliğe şiddetle karşı çıkar ve felsefesini “ben, sen yok, biz varız” cümleleriyle formüle eder (Erdem, 1999: 218).

2.3 VİCDANIN ÇEŞİTLERİ

Vicdan insanın kendi içerisinde kurulan mahkemedir. Dolayısıyla vicdan, bireyin hem kendi eylemlerini, hem de sosyal çevresindeki insanların eylemlerini yargılar ve yönlendirir. Bu bağlamda yapılan literatür taramasında düşünürlerin vicdanı kişisel (hümanist, ferdi) ve toplumsal (ma’şeri, sosyal, içtimai, kolektif) olarak ikiye ayırdığını görmekteyiz. Lakin düşünürler iki ayrı başlık altında değerlendirdikleri vicdan kavramını birbirinden kesin çizgilerle ayırmamaktadırlar şöyle ki Fromm (1940) bu durumu şu şekilde izah etmektedir. Ona göre bu iki vicdan birbirinden ayrı değildir, birinin varlığı diğerrinin yokluğu anlamına gelmemektedir. Herkeste bu iki vicdan mevcuttur. Mesele, insanda bu iki vicdandan hangisinin daha kuvvetli olduğudur.

2.3.1 Ferdi Vicdan

Ferdi vicdanda, “fert, ahlaki değerlerin merkezini teşkil eder. Bu ahlak tipinde kişinin mutluluğu hedef alınmıştır” (Erdem, 1999: 207). Kişi hayatı boyunca başkalarının beklentisi, kontrolü ve telkinleri doğrultusunda yaşayamaz. Zira insanı insan yapan benliği, aklı, iradesi, duyuları, sezileri vardır. Bütün bu vasıflar insanı diğer varlıklardan ayırıcı özelliklerdir. Bu şahsiyet özellikleri, kişi gerekli zihni olgunluğa ulaştıkça bir kaideler sistemi oluşturur. Oluşan bu sistem vicdan olarak tanımlanan içsel bir kontrol mekanizmasıdır.

Güngör (1995: 59) vicdanı, “Bizi hem ahlaki davranışta tutarsızlıklardan kurtarır hem de dışardan bir kontrol olmadan da ahlaklı davranmamızı sağlar. Böyle olmasaydı herkesin peşinde her an bir polisin veya müfettişin dolaşması gerekirdi” şeklinde tanımlar. Ona göre, “hiçbir devlet, ne kadar güçlü olursa olsun, suç işlemeye yatkın insanların çoğunluğu meydana getirdiği yerde hukuk düzenini ayakta tutamaz. Hakikatte bizi ahlaki davranışa zorlayan şey devlet değil, (ferdi) vicdanımızdır” (Güngör, 1995: 158).

Fromm’ a göre ise insani (ferdi)vicdan; “Her insanın içinde var olan bir sestir. Dışsal ödüllendirmelerden ve onaylamalardan bağımsızdır. Bu vicdan bizim insan olarak yaşamımızı sürdürmemizi olanaklı kılar. Bizi kendimize, insanlığımıza döndüren, dönmeye çağıran sestir.” (Fromm, ty: 11).

Ve yine Fromm, ferdi vicdanı, bir yargıç ve bilgi olarak yorumlarken bilginin dışında, soyut düşünce alanında bilgiden fazla bir şey olduğunu da ifade etmektedir. Vicdanın duygusal bir niteliğinin olduğunu öte yandan yalnız aklımızla değil vicdanımızın sesinde tüm kişiliğimizin tepkilerinden söz etmek mümkündür.

2.3.2 Ma’ şeri Vicdan (Toplumsal Vicdan)

“Toplumsal vicdan, ma’ şeri vicdan, vicdan-ı amme, içtima-i vicdan, kamu vicdanı, ve toplum vicdanı şeklinde ifade edilmektedir” (Arpacı, 2015: 49). Vicdanın sosyolojik boyutunun incelendiği ma’ şeri vicdanı Bilgiz, şu şekilde tanımlar:

“Ma’ şeri vicdan, bir kötülüğe karşı toplum fertlerinin baskısı veya bir iyiliğe karşı toplumun sevgisidir. Günümüzde kamuoyu olarak adlandırdığımız ma’ şeri vicdan da ahlaki vazifelerin yerine getirilmesi için bir denetleyici ve müeyyide koyucudur. Kamuoyu bir anlamda insanlık aleminin vicdanıdır” (Bilgiz, 2007: 17).

Toplum biliminin kurucularından Emile Durkheim, (2006) *Toplumsal İş Bölümü* adlı eserinde vicdanı “Kendimizde tam olarak gerçekleştirmemiz gereken insan vicdanı, içinde bulunduğumuz vicdanın ortak vicdanından başka bir şey değildir” şeklinde tanımlamış ve ardından “o vicdan, en derin bağlanmış olduğumuz düşünce ve duygular dışında başka neden kurulu olabilir ki?” şeklinde ki bir soruyla da tanımına devam etmiştir. Gökalp’in (1333) tanımı ise Durkheim’in sorusuna cevap niteliğindedir. Ona göre;

“Kişide var olan duygu ve arzular dış alemin tesirindedir. Zira kişi dünyaya geldiği andan itibaren bir olgunluğa sahip değildir. Kişi sosyal hayatın içinde eğitilir, terbiye edilir. Öte yandan cemiyet öyle değildir. Cemiyette oluşan değerler cemiyetin kendindedir. İçinde müşterek duygular mevcut olup da henüz iş bölümü teessüs etmeyen cemiyetlerde içtimai kıymetler ma’ şer’ in

bütün fertlerinde müşterek olduğu için bunların ferdi ruhlarda yaşanmasına ma' şeri vicdan denilir” (Gökalp, 1333: 56).

Çalışmanın ikinci bölümünde bu konuya sosyolojik boyutuyla vicdan başlığı altında daha ayrıntılı bir şekilde değinilecektir.

2. 4 VİCDAN VE İLGİLİ KAVRAMLAR

İnsanoğlu yaratılışı itibariyle madde ve manadan oluşmuştur. Maddi yönünden kasıt bedensel ihtiyaçlarken manevi yönünden kasıt ise kişinin iç dünyasındaki istek, arzu, duygu ve düşünce dünyasıdır. İnsanı diğer varlıklardan ayıran, insana insani özellikler katan kişinin iç dünyasıdır. Bireyin iç dünyasını tanınması, eğitmesi ve bir uyum yakalaması, içsel serüvenini başlatması mutlu bir hayat için son derece önemlidir. Ne var ki kişinin manevi yönü olarak adlandırılan iç dünyasında tanınması gereken bir tek olgu yoktur. Zira kişinin iç dünyası muhteşem bir mekanizmayla çalışmaktadır. Ruh dünyamızın temel yetilerinden olan vicdanımız da bu mekanizmanın işleyişi esnasında birçok kavramla ilişkilidir. Çalışmanın bu bölümünde vicdan ve ilgili kavramlar ele alınmaktadır (*Ahlak, Akıl, İdrak, Bilgi, Şuur, İrade, Sağduyu, Benlik, Mizaç, Sorumluluk, Adalet, Merhamet, Empati, Tövbe*).

2.4.1 Ahlak

Vicdan ile ilgili kavramlar başlığı altında ilk olarak ahlak kavramını ele alınacaktır zira “Vicdan, ahlak eğitiminin en etkili araçlarından. Kişileri aydınlık ve dürüst olarak yetiştirmek, ahlak terbiyesinin hem aracı hem amacı sayılmalıdır” (Bilgin ve Selçuk, 1999: 113). Dolayısıyla ahlak kavramının önemine binaen ahlak kavramına burada kısaca değinirken, çalışmanın son bölümünde müstakil bir başlık altında da değerlendirilecektir.

Ahlak, sözlükte “Bir toplum içinde kişilerin uymak zorunda oldukları davranış biçimleri ve kuralları” (TDK, 2005:43) olarak geçmektedir.

Cevizci ise ahlakı; “İnsanın başka varlıklarla belirli normlara göre gerçekleşen ilişkiler toplamını, insanın söz konusu ilişkileriyle bu varlıklara

yönelen eylemlerini düzenleyip anlamlandıran norm, ilke, kural ve değerler bütünü” (Cevizci, 2002: 3) olarak tanımlamıştır.

Psikoloji sözlüğünde (Budak, 2000: 23) ahlak, “toplumca kabul gören ve davranışın kabul edilebilir olup olmadığı yargısında kullanılan bir davranış standardı” olarak geçmektedir.

Arpacı, ahlak ve vicdan kavramlarının ilişkisini şu şekilde ifade etmektedir; “*Vicdan gelişimi ve ahlaki gelişim kavramları birbiriyle ilişkilidir. Hatta ahlaki gelişimin ilk aşamasını vicdanın uyanmasına bağlayan psikologlar vardır. Çünkü ahlaki gelişim, sosyal normların içselleştirilmesi olarak değerlendirildiğinde, vicdanın ahlaki gelişimin temel taşı olduğunu görmektedir.*” (Arpacı, 2015: 72).

Güngör (1995) ise doğruluk ve dürüstlük vasıflarının ahlaklı insanın eylemleri sonucunda kazandığı şahsiyet vasıfları olarak tanımlamakla birlikte aslında burada kast edilenin vicdanlı olmak olduğunu ifade etmektedir. “Ahlak öğrenilmesi, keşfedilmesi, tercihlerinin yapılması ve tecrübe edilmesi gereken bir konudur. Zira Ahlaka riayet etmeyen vicdaniyla karşı karşıya kalır” (Tokmakoglu, 2012: 136). “Aslında ahlakın varlığı bir çeşit tabiat kanunudur; suyun bulunduğu yerde nasıl hayat varsa, insanların bulunduğu yerde de ahlak vardır” (Güngör, 1995: 20).

2.4.2 Akıl/ Us

Sözlükte anlamı “düşünme, anlama ve kavrama gücü, us” (TDK, 2005: 49) olarak verilen akıl, Sosyal Bilimler Sözlüğünde;

“Kendiliğinden, doğuştan gelen, sonradan kazanılmayan zihinsel fonksiyonlar. Deneyime biçim kazandıran önsel sentetik formların kaynağı. İnsanı diğer canlılardan ayıran ve zihnin istikrarlı ve tutarlı çalışmasını sağlayan bir üst yeti” (1998: 20) olarak verilmiştir.

Genel hatlarıyla felsefe ve mantık terimi olarak;

“Varlığın hakikatini idrak eden, maddî olmayan, fakat maddeye tesir eden basit bir cevher; maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç” demektir (Bolay, 1989: 238).

Dolayısıyla akıl, “İnsanda temyizi sağlayan akıl, ahlâkî, siyasî ve estetik değerleri belirlemede en önemli fonksiyona sahiptir” (Bolay, 1989: 239). Cevizci, felsefe sözlüğünde (2013: 48), akli, “insanda var olan soyutlama yapma, kavrama, bağıntı kurma, düşünme, benzerliklerin ve farklılıkların bilincine varma kapasitesi, çıkarsama yapabilme yetisi” olarak tanımlar. Öte yandan akıl kavramına sezgisel,

dedüktif, pratik akıl ve dini çerçevede terimsel olarak açıklamada bulunmuştur. Şöyle ki, “Sezgisel akıl anlamında apaçık doğruları ya da soyut nesnelere, özleri ve tümelleri, doğrudan ve aracısız bir biçimde sezme melekesi” olarak tanımlarken; “Dedüktif akıl anlamında öncüllerden sonuca geçme suretiyle çıkarım yapma yeteneği ya da gücü” şeklinde ifade etmektedir. Pratik akıl anlamında ise, kısaca “genel akıl gücünün bir parçası olarak, belirli eylemlerin niçin gerçekleştirilmesi gerektiğini, kavrama yetisi” olarak sözlükte yerini almıştır. Son olarak dini çerçevede akıl, “hak ile batılı, güzel ile çirkini birbirinden ayırt eden ve bilginin esasını teşkil eden ilahi güç” olarak tanımlanmıştır.

Antikçağ Yunan felsefesinde, us kavramına ilk defa Homeros'ta rastlıyoruz. Ona göre insan ruhu us-ruh 'la can-ruh' tan kurulu ikili bir yapıdır. Can ruhtan kastedilen insan bedeni iken, us-ruh, düşünme, duyma, isteme etkinliklerini yapandır (Hançerlioğlu, 1993).

“Güç durumlarda kalınca insanın kendi kendine konuşması işte bu us-ruhuyla konuşmasıdır. İnsan onu öğütlerine uyar ya da uymaz, ama herhalde onunla konuşmak zorundadır. İnsanın özgürlüğü ve sorumluluğu onu dinleyip dinlememesiyle ilgilidir. Daha sonra Sokrates ise “us’ u insanın bilme ve doğruyu bulma yetisi olarak değerlendiriyor” (Hançerlioğlu, 1993: 356).

“Öte yandan akıl ve kalbin bir manada kullanıldığı da görülmüştür. Gazali idrak edici özelliğiyle akli, kalple karşılar. Yine Gazali akli, kalpte bulunan ilim olarak görür” (Cebecioğlu, 2005: 45).

Akıldan yoksun insanlar, bireysel ve sosyal sorumlulukları olmayan insanlardır. *“Akıl, insanın iç dünyasında somut verilere bağlı işlem yapan organdır. Mantiğa, algoritmaya ve matematiğe dayalı süreçleri işletir. Belleği sorgulayarak oradan sürekli bilgi ve tecrübe alışverişi yapar. Bilincin serbest duyumsamalarından ve vicdan tercihlerinden yararlanır. Duyuların tüm uyarı ve kanıtlarını dikkate alır” (Tokmakoğlu, 2012: 83). “Zihin, his ve iradenin birbiri arasında sıkıca birleşmesi ve kaynaşması sonucunda vicdan oluşur. Arzu, mantıklı düşünme ve bellek gibi nitelikler doğrudan beyinle ilgilidir. Sevgi ve vicdan, arzu, düşünce ve bellek arasındaki karşılıklı ilişkilerle oluşur” (Saltuklu, 2017: 54). Dolayısıyla vicdan aklın bir suretidir.*

Kişi doğru bilgiye ulaşır ve akli melekelerini yerinde kullanırsa iyi, doğru olan doğrultusunda hata yapma olasılığı azalır. Ruhuna vicdanın sesiyle iletilen karar kişinin tercihlerinde kendini gösterecektir. “Akıl ile açıklanmış olan ahlaki iyilik hakkında son doğrulamayı vicdanın ihtiyatlı yargısı yapmaktadır” (Tokmakoğlu, 2012: 136).

2.4.3 İdrak

İdrak kavramı sözlükte, “Anlama yeteneği, anlayış akıl erdirme, erişme ulaşma” şeklinde tanımlanmıştır (TDK, 2005: 937). Dilimize Arapçadan geçen idrak kelimesinin anlamı Arapça sözlükte (Sarı, Ty) “bir şeyin vakti gelmesi, yetişmek, ermek, vakti gelip kemal derecesini bulmak, anlamak, kavramak” şeklinde verilmiştir. Aynı zamanda yine Arapça kökenli bir kelime olan *basiret* kelimesi de idrak kavramının anlamını karşılamaktadır. Arapçada *basiret*, “ıdrak, firaset, kalp gözü ile görüş” demektir.

“Tasavvufta kudsiyet nuru ile nurlanmış kalbin kuvveti olan basiret, hakkın doğruya erdirmesi ile perdeyi açmasıdır. Nefis göz ile eşyanın zahirini ve dış şekillerini görür. Göze nispetle basar ne ise kalbe nispetle basiret de odur” (Cebecioğlu, 2005: 32).

Dini kavramlar sözlüğünde ise *basiret* kavramı yine idrak kavramının anlamı ile paralellik arz etmektedir, “hakla batılı, hidayetle delaletin, hayırla ve şerrin, doğru ile yanlışın, birbirinden ayrıldığı marifet, bilgi ve kalp nurudur” (2006: 55). Yapılan literatür taramasında görülmüştür ki idrak kavramına daha çok İslam felsefesi kaynaklarında rastlanmıştır. Modern psikoloji idrak kavramına *duyu veya algı* kavramlarıyla karşılık vermiştir. Bu bağlamda algı, “nesnel dünyayı duyular yardımıyla öznel bilince aktarmaktır” (Hançerlioğlu, 1993: 356). Şöyle ki;

“Duyu, nesneye ilişkin bilgi gerektirmeyen bir duyu izlenimdir, bilinç durumudur. Ama algı, duyularımız yoluyla nesnenin özellikleri konusunda elde ettiğimiz bilgileri (geçmiş yaşantıları) içerir” (Budak, 2000: 235).

Yakıt’ a göre idrak “duyuların getirdiği izlenimler ile aklın hükmü, arasında cereyan eden hadise idrakle ilgilidir. Duyumlamanın şiddetiyle doğru orantılı olarak zihindeki bilgi objesi hakkındaki tasavvurumuz ve bunun sonucu olarak objeyi kavrama hadisesidir” (Yakıt, 1991: 196). Öte yandan *Yakıt idrakin şuurla (conscience) bir ilişkisi”* olduğunu da ifade etmektedir.

Fersahoğlu (2015), idrakin önemini şu şekilde ifade etmektedir; mesele sadece gözle görmek, kulakla duymak değildir. Zira bunu hayvanlar da yapmaktadır. Önemli olan baktıklarımızı, duyduklarımızı algılayıp yorumlayabilmektir. Bu ise idrak ile mümkündür. Sonuç olarak;

“Ruh duyuların algıladıklarının tümünü bilir, benliğin tüm iç ve dış süreçlerini izler, tanık olur ve evrensel bilinç bütünlüğü ile bağlantılıdır. Benliğin tercihlerine iyi, doğru, güzel bağlamında gerçek ölçülerdeki hüküm vicdan aracılığıyla iletilir” (Tokmakoğlu, 2012: 74).

2.4.4 Bilgi

Bilgi kavramı TDK (2005: 267) sözlüğünde “İnsan aklının erebileceği olgu, gerçek ve ilkelerin bütünü, bili, malumat ve öğrenme, araştırma ve gözlem yoluyla elde edilen gerçek, malumat” olarak verilmektedir. Psikoloji sözlüğünde ise,

“Doğruluğu kanıtlanmış inanç, sistemin fiziksel ve toplumsal dünyalar hakkında sahip olduğu ve doğruluğu, geçerliliği kabul edilen kurallar, fikirler, ilkeler hiyerarşisi. Bilginin saklandığı yer bellek” (Budak, 2000: 129) olarak geçmektedir.

Felsefe terimleri sözlüğünde (1974: 34) Bedia Akarsu bilgi kavramını, “bilme edimi, bilinen şey, bilme edimi sonucunda ulaşılan şey, bir şeyin bir şey olarak kavranması” olarak tanımlamıştır. Cevizci ise bilgiyi; “Öznenin amaçlı yönelimi sonucunda, özneye nesne arasında kurulan ilişki, bir şeyin ayırdına ya da bilincine varma” (Cevizci, 2013: 236) olarak tanımlamıştır.

Öte yandan Cevizci bilgiyi bilmeyi bir soyutlama işlemi olarak görmektedir. Ona göre, “bu işlemle önce nesnelerin suretleri kavranarak tasavvurlara, bu tasavvurlar yardımıyla da önermeler şeklindeki tasdiklere ulaşılır” (Cevizci, 2013: 237).

“Bilgi insan şuuruna konu olan her şey demektir. Zihin bilgiyi iki yoldan kazanır. Sezgi yolu ile istidlal yolu ile. Sezgi, vasitasız olarak doğrudan doğruya elde edilen bilgidir. Bu bilgi objektif varlıklar için duyu organlarıyla, ruhsal olaylar için içe bakış ile elde edilir” (Pazalı, 1993b: 9).

“İslâmî terminolojide genel olarak el-ilm ve el-ma‘rife terimleriyle ifade edilen bilgi daha ziyade bilen ile bilinen arasındaki ilişki şeklinde ifade edilir” (Taylan, 1992: 157).

Sonuç olarak, bilgi zamanla süjenin zihinde yer bulmasıdır. “Bu noktadan sonra bilgi zihinde saklananlar, uyananlar ve tasnif edilenlerdir. Aklın erebildiği ve üzerinde işlem yapabildiği verilerdir” (Tokmakoğlu, 2012: 62). Bu o kişi için bilinendir yani malumdur. Bilinen yani malum olunan her kişi için aynı şey değildir.

Vicdan için bilgi tercih yapma ve hüküm verme aşamasında son derece önemlidir. Zira tercihler ve hükümler idrak edilen bilginin doğruluğu doğrultusunda verilecektir. Dolayısıyla bilginin doğru olması, doğru kaynaklardan alınması son derece önemlidir.

2.4.5 Şuur/Bilinç

Sözlükte (TDK, 2005: 270) şuur/ bilinç, “İnsanın, kendisini ve çevresini tanıma yeteneği, bir toplumdaki ruhsal etkinliklerin veya ruhsal durumların bütünü, dimağ” olarak geçerken. “Fransızcada ve batı dillerinde conscience (şuur) kelimesi iki yönlüdür. Bu kelimeyi hem ruhsal şuur, hem de ahlaki şuur manasında kullanılır. Vicdan için ayrı kelime yoktur” (Pazarlı, 1993a, 86).

Fransızca “conscience, insanda farkındalığın, duygunun, algının ve bilginin merkezi olarak kabul edilen yetidir. Aynı zamanda zihnin farkındalığı, duyumları, algıları ve anıları ihtiva eden bölümüdür. Öznenin kendisini kendi düşünceleriyle kavraması, kişinin kendi içinde ya da dışında geçen şeylere ilişkin sezgisi ve insanın aktüel zihin hareketi” olarak bilinmektedir (Cevzici, 2013: 262).

Psikoloji sözlüğünde (Budak, 2000:132) ise, “diğer canlılardan farklı olarak, insanın kendinin farkında olma becerisi” şeklinde tanımlanmıştır. Sosyal bilimler sözlüğünde;

“Bireyin her türlü bilgi, düşünce ve davranışlarını organize eden zihin durumu. İnsanın inanç, istek ve bilgisi hakkında sahip olduğu kavrayış kapasitesi, kendi kendisinin farkında olma düzeyi, çevresindeki olay nesnelere algılaması ve algılanan şeylerin niteliklerini ayırt edebilmesi” (1998: 57) dir.

Öte yandan şuur/ bilinç kavramının içeriği İslam dini literatüründeki *Furkan* kavramı ile örtüşmektedir. Şöyle ki Furkan, Arapça (Sarı, ty) ayırt edici anlamında bir kelimedir. Dini kavramlar sözlüğünde; “İmanı küfürden, hakkı batıldan, doğruyu eğriden, hayrı şerden, iyiyi kötüden, helali haramdan, tayyibi habisten, ayıran ve gerçekleri açıklayan demektir” (2006: 188).

“Ahlak psikolojisi bakımından, şuur özel bir önem taşır, çünkü şuur bizim hayat boyunca edindiğimiz idrak ve bilgileri içine alır; bu yüzden ahlaki davranışla ilgili bilgilerimiz, ahlak anlayışımız ve ahlaki hareketler hakkında yaptığımız değerlendirmeler hep şuurumuzda olan şeylerdir” (Güngör, 1995: 56).

“Şuur insanın içinden geçen ruhsal olaylar hakkında bilgi edinmesidir. Bu bilginin komusu bazen içinden geçen ruhsal halle bazen de dıştan gelen tesirlere ait olur. Herhangi bir şeyin zahirini görmek şuurdur. Öte yandan insanın içinden doğan aile sevgisi, ahlak sevgisi gibi hallere ruhsal şuur denir. Fakat bu şuur kendisinin ve başkasının hakkında hayır, şer hükümleri verirse ahlaki vicdan veya ahlak şuru adını alır” (Pazarlı, 1993b: 106).

“Bazı psikologlar şuurun bizi kolektif yaşamla uyumlu yaşamaya götürdüğünü ifade etmektedir. Şuur uyumsuzluk hallerini baskı altında tutar bu durum ise vicdanımızın kabul etmediği şeylerdir ki şuur altı olarak adlandırılır” (Güngör, 1995).

Bilinç altı baskıları vicdanın yargısını somutlaştırmada etkilidir (Tokmakoğlu, 2012: 69). “Bilinç olanı sezinleme ve öznenin ilişki halinde olduğu diğerleriyle belirli bir anlamı yerine getirmesidir” (Tokmakoğlu, 2012: 66). “Ne yaptığını bilen, içindekilerle anamlanan, sürekli var olan, uyumluluk üzerine kurgulanmış evrensel bir atmosferdir” (Tokmakoğlu, 2012: 64). Vicdan ise ilahi bir bilinç işidir. Bilincin formatı ne ise vicdanın gelişimi de o format içeriğinde olur.

Şuurdan vicdana geçiş süreci kolay bir süreç değildir. Bir çaba, bir gayret gerektirir. Bu süreçte insan bir taraftan olgunlaşır, bir taraftan bilgilenir ve tecrübe sahibi olur ki bu da kişinin hayat düzeninde bir ilerleyişin göstergesidir (Topçu, 2017: 138-143). Batı ahlakçılarının dediği gibi “vicdanı olmayan ilim, ruhun bir harabesidir. Vicdan ilim ve tecrübeyle beslenen nazik bir ağaçtır” (Pazarlı, 1993a: 86).

2.4.6 İrade/ İstenc

“Ahlaki hareket insana özeldir. Çünkü yalnız insan bilerek, isteyerek davranma yetisine sahiptir. Bu yetiye irade denir” (Topçu, 2017: 58). İrade Sözlükte (TDK, 2005: 978), “Bir şeyi yapıp yapmamaya karara verme gücü, istenc” şeklinde verilmiştir. Kökeni itibariyle Arapça bir kelime olan irade kavramı Arapçada istemeyi ifade eder. Psikoloji sözlüğünde, “kendi eylemlerini kontrol etme, özellikle de niyetli eylem yapabilme gücü, kendi seçeneklerini, kararlarını özgürce ortaya koyma yetisi, arzusu” (Budak, 2000: 402) şeklinde verilmiştir. Sosyal bilimler sözlüğünde ise “Herhangi bir konuda karar vermek veya bir eylem yahut etkinliği gerçekleştirmek için gerekli olan bilinçli muhakeme gücü” (1998: 182) olarak tanımlanmıştır. İrade kavramı terim olarak, “nefsin yapılması gerektiğine hükmettiği bir işi, bir amacı gerçekleştirmeyi istemesi, ona yönelmesi” (Çağrı ve Hökelekli, 2000) şeklinde tanımlanmaktadır.

Dini kavramlar sözlüğünde ise;

“Bir şeyin yapılmasına ya da yapılmamasına da muktedir olan hayat sahibinin bu iki şıktan birine kendi isteğiyle hükmetmesidir. Ya da düşüncenin ortaya koyduğu bir gayeye doğru gitme hareketidir” (2006: 319) olarak geçmiştir.

Cevizci (2013: 870) iradeyi şu şekilde tarif etmektedir, *“eylemlerimizi arzu, niyet ve amaçlarımıza göre, kontrol altında tutabilme ve belirleme gücü, kişinin belli eylem ya da eylemleri gerçekleştirme de sergilediği kararlılık, herhangi bir dış zorlama ya da zorunluluk olmaksızın, kararlaştırma ve uygulama gücü”*.

Aynı zamanda “eyleme neden olan, eylemi başlatabilen yetidir”. Topçu’ya (2017) göre “irade eylemi meydana getirirken iki karşıt gücün varlığından söz etmektedir. Bunlardan birincisi itici kuvvet ikincisi frenleyici kuvvettir. Ona göre normal bir iradenin işleyişinde, karara doğru götüren itme kuvveti ile, sebeplerin araştırılması ve düşünüp taşınma tamam olmadan kararı verdirmeyen frenleme kuvveti arasında denge bulunmaktadır”. Tokmakoglu ise İrade kendiliğinden gelişmediğini. Beslenip büyütüldüğünü ifade etmektedir. Zira “İnsan kendi bilinciyle beslediği iradesinin istikrarı ölçüsünde rotasını şaşırmadan yürüyebilir” (Tokmakoglu, 2012: 59).

Erdem’ e göre, “insanın sorumluluğunun esası iradesine bağlıdır. İnsanoğlundaki iradenin dayanağı ise akli gücü ve vicdanıdır.” (Erdem, 2003: 81). Saltuklu (2017) ise “şuur ve iradenin vicdana şekil veren unsurlar olduğunu” ifade etmektedir.

2.4.7 Sağduyu

Sağduyu kavramı sözlükte (TDK, 2005: 1678) “akla uygun yargılar verme yeteneği, akhıselim, hissiselim” şeklinde tanımlanırken, Akarsu’nun (1974: 154) Felsefe Terimleri Sözlüğünde “doğru ile yanlış birbirinden ayırma ve doğru yargılama ve günlük yaşamda iyi yargılama gücü” olarak tanımlanmaktadır. Felsefe tarihinde vicdan Descartes, sağduyuyu, akılla eş anlamlı kullanmaktadır. Sağduyu, bireyin gerçek dünyayı beş duyu organıyla algılayıp belleğe ilettiği bilgileri akli önermelerle ve vicdani hükümlerle eyleme geçirmesidir. Sağduyulu davranışların genellikle iyi davranışlar olduğu yönünde görüşler çoğunluktadır. Bu bağlamda vicdan kavramı ve sağduyu kavramının birbirinin yerine kullanıldığı bile görülmektedir. Lakin iki kavramı birbirinden ayıran en büyük özellik; vicdanın kişinin eylemleri sonucunda kişi hakkında yargıda bulunmasıdır. Zira sağduyu sadece eylem öncesi tercihlerde işe koşulan bir yetenektir.

2.4.8 Benlik/ Şahsiyet

Benlik ve şahsiyet kavramları sözlükte (TDK, 2005: 243), “kişilik, belirgin özellik, bir kimsenin öz varlığı, kişiliği, onu kendisi yapan şey, kendilik” olarak verilmektedir. Psikoloji sözlüğünde ise, “kişinin kendini başka her şey ve herkesten

ayrı, eşsiz bir bütünlük olarak hissetmesi, bunun bilincinde olması” (Budak, 2000: 123) şeklinde tanımlanan kavram, Cevizci’ ye göre; “akıl sahibi öznenin, kendini başkalarından ayırmasına ve kendisini öne sürmesine yarayan güç. Bir bireyin psikolojik özelliklerini tasvir etmeye yarayan kavramdır” (Cevizci, 2013: 213).

Tokmakoglu benlik kavramını şu şekilde tanımlar;

“Bilinç evreninin içinde yer alan bir dokudur. Benlik insanın bu dünyada yapabileceği bütün faaliyetleri gerçekleştiren, çaba gösteren, buna dönük düşünen, planlayan, akıl yürüten, hayal eden, endişelenen, merak eden arzulan kısmıdır” (Tokmakoglu, 2012: 73).

Pazarlı’ ya göre;

“Şuurun kendi iç varlığımız hakkında verdiği bilgiye benlik (ene-ego) denir. Dış alemden gelen ve idraklerle kazanılan bilgiye benlik dışı denir. Benlik ve benlik dışı arasındaki münasebetler bedenle ruhun münasebetini açıklamaya yarar” (Pazarlı, 1993b: 106).

“Benlik kavramı insanı kusursuzluğa, mükemmelliğe ulaşma yönünde güdüleyen evrensel bir potansiyel güçtür. Ne olduğumuz kadar ne olmamız gerektiğinin bir bileşimidir. Tüm özelliklerimizi, yeteneklerimizi, değer yargılarımızı, emel ve ülkülerimizi barındıran dinamik bir örüntüdür. Sistematik olarak ahlaki değer, kendi kendini düzenleme, birlik ve yeterlik anlamını içerir” (Hökelekli, 2011: 36).

“Bir ahlaki davranış hadisesinde yalnızca karşımızdaki kişiler değil, bir de kendimiz bulunmaktayız. Bir şahsın davranışı kendisi ile başkaları arasında bir münasebet demek olduğuna göre, burada işin içine kendimiz de karışıyoruz. Şu halde insan başkalarını değerlendirirken, kendi kişiliği hakkında da bir fikir sahibi olmaktadır” (Güngör, 1995: 25).

“İnsan düşüncesiyle kendi varlığını arıyor. Bu bilgi ile beraber kendi hareketlerini yine kendi idare ettiğini de anlıyor. Bu anlayış benlik fikrini meydana getiriyor” (Topçu, 2017: 123). Topçu (2017), benliğimizi meydana getiren unsurları, maddi, ruhsal ve sosyal olarak üçe ayırır. Ona göre maddi benlik; çocukluk dönemi diyebileceğimiz çocuğun bedenini sahiplenme duygusudur. Ruhsal benlik; gelişme sürecinin ikinci basamağıdır ki bu basamakta geçmişe ait hatıralar ve geleceğe ait ümitler idealler vardır. Şahsiyeti ise ümitler ve idealler meydana getirir. Bu tercilerimiz ahlaki yapımızın betimidir. Üçüncü unsur ise sosyal benliktir; Bağlı olduğumuz sosyal sınıf, mesleğimiz benliğimizin bir parçası olmuştur. Özellikle makam mevki sahibi kişilerin Ruhsal benlikleri çok güçlü değilse bu kişiler çoğu zaman sosyal benlikleri ile tanınmak isterler. Toplumun çoğu zaman büyük adam olarak adlandırdığı bu kişiler yeterli ahlaki birikime eğitilmiş bir vicdana sahip

değilse, gayri ahlaki davranışlara sahiptirler ki bu kişilere halk içinde “şahsiyetsiz adam” denir. Öyle kişiler de vardır ki buldukları makam ve mevkiye rağmen vicdanlarına bağlı yaşarlar ve ruhsal benliklerinde uzaklaşmazlar bu kişiler ise şahsiyet sahibi adam olarak nitelendirilen kişilerdir.

“İnsan içinde vicdanın yer aldığı kısım benliktir. Vicdan ruhla irtibatlı benlik içindeki evrensel bütünlüğü gören ve ona göre hüküm veren kısımdır. İnsanın ilahi doğru konusunda yerini bulması ruhuyla, bu dünyada nefsin doğru hareket etmesi vicdanıyla olmaktadır” (Tokmakoglu, 2012: 75).

Güngör’e göre kendini bilen tanıyan kişi güçlü bir vicdana sahibi olacaktır. “Başkalarına en çok saygı gösterenler, insan tabiatını en iyi bilen, burada kendi benliklerini devamlı kollayan kimselerdir” (Güngör, 1995: 83).

2.4.9 Mizaç/ Karakter

“İnsan düşüncesinin ölüme kadar hiç kesilmeyen sürekli ve değişmez bileşimine benlik ve şahsiyet demiştik, onun davranışlar ve tepkiler halinde görülen özelliklerine karakter denilmektedir. Karakter bir ferdi veya fertler zümresini başkalarından ayırt eden, alışkanlık haline gelmiş hareket ve tepki tarzlarının bütünüdür” (Topçu, 2017: 132).

Kavram sözlükte, (TDK, 2005: 1404) “huy yaradılış, tabiat karakter” olarak geçmektedir. Psikoloji sözlüğünde ise, “kişinin, kişiliğinin gelişiminde belli bir rol oynayan davranış ve tepki yapılarının toplamı” (Budak, 2000:427). “Hareketlerin ortaya koyduğu karakter, insanın zeka, duygu ve irade yapısının özelliklerini gösterir” (Topçu, 2017: 132).

Cevizci, mizaç/ karakter kavramını şu şekilde tanımlamıştır;

“Bir şeyi başka bir şeyden ayıran özellik, ana nitelik. Bir insanın, davranış, alışkanlık, güç ve beceriler, değer ve düşünce tarzı türünden temel öğelerden meydana gelen özelliklerinin, onu başka insanlardan farklılaştıran bütünüdür”. Ona göre karakter, “bir insanı, her kimse, o yapan yapı ve özellikler bütünüdür. Bireyleri birbirinden ayıran psikik özellikler bütünü de denilebilir. Dolayısıyla kişinin ahlaki doğasıdır” (Cevizci, 2013: 910).

Topçu’ya göre, “her yerde ve her türlü şartlar altında, değişmeyip hep aynı kalan kendi gerçek şahsiyetini hareketlerinde yaşatmak ve kendi karakterini kullanmaktır” (Topçu, 2017: 317). Şahsiyetli/ karakterli kişilerin eylemlerinde ki kararlılık ve tutarlılık o kişilerin vicdani ahlaklarının belirleyicisidir.

2.4.10 Sorumluluk

Sorumluluk kavramı sözlükte, (TDK, 2005: 1794) “kişinin kendi davranışlarını veya kendi yetki alanına giren herhangi bir olayın sonuçlarını üstlenmesi, sorum, mesuliyet” şeklinde verilmektedir. Cevizci, sorumluluğu;

“Bir kimsenin kendi eylemlerinin ve davranışlarının hesabını verebilmesi hali, eylemlerin doğurabileceği sonuçları kabul etmesi zorunluluğu. Yaptığı gerçekleştirdiği şeyi tam bir bilinçle ve özgürlükle yapabilecek ehliyetinde olan kişinin durumunu ifade eden ahlaki sorumluluk” (Cevizci, 2013: 1427).

Şeklinde tarif etmiş ve kişinin eylemlerinin sonuç ve gelişmelerini üzerine almasını vicdani bir ödev olarak yorumlamıştır. Erdem’ e (2003) göre ahlakın vazgeçilmez esaslarından olan sorumluluk bilinci sadece ahlak alanı için değil din ve müşterek yaşam için de önem arz etmektedir. Zira insanoğluna eylemlerini tercih etme hakkı verilmiştir. Dolayısıyla kişi eylemlerinin sonucunu da kendisi üstlenmelidir. İşte bu duyguya sorumluluk duygusu yahut bilinci denmektedir.

Topçu (2017), bireydeki ödev bilincini kişinin eylemlerinde ki hür olma fikrine bağlar. Zira kişi ödevlerinden sorumludur. Sorumluluk, yaşanmışlıkların sonucunu kabullenmektir. Topçu’ya göre sorumluluğu dışsal (hukuki) ve içsel (ahlaki) sorumluluk olarak ikiye ayırabiliriz. “Dışsal (hukuki) sorumluluk; dışsal olaylara davranışımıza aittir. Bu toplum düzeni bozulduğu hallerde hukukun kaideleriyle karşılanan sorumluluktur” (Topçu, 2017: 192). Bir diğer sorumluluk şekli ise bu çalışma ile oldukça ilgili bölümdür şöyle ki; “İçsel veya ahlaki sorumluluk içsel ve dışsal, bütün hür davranışlarımızda ve yalnız hür olan davranışlarımızda vicdanımızdan doğan sorumluluktur” (Topçu, 2017: 192). Topçu, ahlaki sorumluluk olmadan dışsal sorumluluğun olabileceğini de ifade etmektedir. Öte yandan hangi sorumluluk duygusunun daha öncelenmesi gerektiğine dair genel kanaatin ahlaki sorumluluktan yana olduğunu zira bu görüşe göre “insan önce hür oluşunun şuuru sahiptir. Ondan sorumluluğunun şuuru doğar. Sorumluluk ferdi bir olaydır, ferdin vicdanından doğar” (Topçu, 2017: 192). Bir diğer görüş sosyologların görüşüdür ki onlara göre “ilk olan dışsal yani hukuki olandır. Zira sorumluluk duygusu toplumun ruhundan doğan bir heyecanın ferdin şuurunda yankı yapmasıdır” (Topçu, 2017: 192). Yaran (2014) ise sorumluluğun iki temel ilkesine dikkatleri çekmektedir. Bu temel ilkeler emanet ve hilafet ilkeleridir. Yani yaşadığımız dünya bize emanettir, bu emaneti koruyup kollamak ise bizim görev ve sorumluluğumuzdur. Öte yandan

sorumluluğumuz sadece emaneti korumak değil bilakis Allah' ın insanoğluna yüklediği halifelik mesuliyetiyle hareket etmektir.

Bu başlık altında sorumluluk kavramının “ne” liğini ve mahiyetini ele alırken temyiz kavramına da kısaca değinmek gerekir. Temyiz sözlükte (TDK, 2005: 1950) “iki şeyi birbirinden ayırmak, farklı olanları ayırt etmek, idrak etmek” manasına gelir. “Fıkıh terimi olarak insanın söz ve davranışlarının sebep ve sonuçlarını idrak edebilme ve bu idrake uygun biçimde iradesini kullanabilme gücünü ifade eder” (Yıldız, 2009). Bu bağlamda kimler sorumludur, kimler sorumlu değildir? Sorusuna temyiz gücüne sahip olanlar yani belli bir akli yetkinliğe sahip olanlar sorumludur. Temyiz gücüne sahip olmayanlar yani akli melekelerini geçici veya devamlı, kısmen veya tamamen kaybetmiş bireyler sorumlu değildir diyebiliriz. Sorumluluklarımız kendimize, ailemize, sosyal çevremize, vatanımıza, insanlığa ve Allah'a karşı sorumluluklarımız olarak sıralanabilir. Ne var ki, “Vicdani sorumluluktan kast edilen vicdanımızın kendinden ziyade ahlak ve hukuk kurallarına karşı sorumluluğumuzdur” (Güngör, 1995: 129). Hökelekli' ye (2013) göre vicdanın doğru bir şekilde işlevselliğini sürdürmesi, kişideki sorumluluk duygusunun en önemli kaynağını oluşturmaktadır. “Ödev ve görevlerin yerine getirilmemesi, kurallara uyulmaması durumunda yaşanan suçluluk duygusu benlik ve sorumluluk duygusu ile birlikte ortaya çıkar” (Hökelekli, 2013: 61).

2.4.11 Adâlet

Adalet sözlükte (TDK, 2005: 18) “Hak hukuka uygunluk, hakkı gözetme, doğruluk türe” şeklinde verilmiştir. Cevizci (2013: 11) ise adaleti “bir toplumda değerlerin ilkelerin, ideallerin erdemlerin cisimleşmiş, somutlaşmış, hayata geçirilmiş olması durumudur. Herkesin hak ettiği ödül ve cezayı alması durumudur” şeklinde tanımlamıştır. Akarsu (1974), felsefe terimleri sözlüğünde adalet kavramını, “doğrunun, hakkın korunması, doğru olmanın öz belirtisi” şeklinde verirken Platon ve Aristoteles'ten beri ana erdem olarak kabul gördüğünü de ifade etmektedir.

“Platon' un niçin ahlaklı olmak gerekir sorusuna yanıtı; mutlu olmak içindir. Bu ise ruhtaki erdemlerin uyumu ile mümkün olacaktır. Adalet, bilgelik, cesaret, ölçülülük (iffet) gibi. Bu vicdanımızla barışık yaşamaktır. Ahlaklı yaşam, erdemlerle ve onların uyumu ile gelen mutluluktur” (Poyraz, 2016: 60).

Adalet kavramı Antik Yunan filozoflarının ve İslam ahlakçılarının ehemmiyetle üzerinde durdukları bir erdemdir. Aristoteles başta olmak üzere birçok Yunan filozoflarının ahlak görüşlerini İslam felsefesi potasında eritmeye çalışan, İslam toplumunda ahlak ilkelerini aklileştirme gayretinde olan Miskeveyh, “Tehzîbu’l-Ahlak” (2013) adlı eserinde adalet erdemini temel fazilet olarak tanımlar. Platon, Aristoteles ve birçok İslam ahlakçısında da olduğu gibi ahlakın temeli, dört temel erdemdir. Bu dört temel erdem insan nefsinde bulunan üç gücün itidali ile mümkündür. Bu bağlamda düşünce gücünden sadır olan erdem hikmet erdemi, öfke gücünden sadır olan erdem cesaret erdemi, arzu gücünden sadır olan erdem ise iffet erdemidir. Filozoflara göre bu üç gücün itidalinden ortaya çıkan üç erdemden ana erdem yahut altın orta olarak da vasıflandırılan erdem ise adalet erdemidir.

“Adalet bütün erdemlerin başı ve en önemlisidir. Çünkü insanî ve toplumsal düzen adalet olmadan bir başka yolla sağlanamaz. Hakkaniyet kelimesi, adaletin eş anlamlısı ve hatta özellikle mükemmelleşmiş halidir. Hakkaniyet adaletin zirvesidir” (Hökelekli, 2011: 51).

“Adalet daimi doğrulukla ahlaki yasalara itaatle gerçekleşen ruhsal denge ve ahlaki yetkinliktir” (Hökelekli, 2013: 86).

“Adaletin yok olması, vicdanlarda başkalarının haklarına saygı duygusunun silinmesiyle başlar. Bu duygusuzluk kuvvete bağlandığı zaman zulüm olur” (Topçu, 20017: 100). “Adaletsizlik karşısında yıpranan vicdanlar, isyan hareketine geçerler. İsyân ise, ancak zulme karşı vicdandaki duygusunun tepkisi olduğu zaman ahlaki değer taşır aksi durumda düzen bozucu bir eylemdir” (Topçu, 2017).

Bilgiz’ e göre içtimai hayatta adalet kavramı vicdan kavramıyla eş anlamlı kullanılmaktadır. Öte yandan adaletsiz eylemler ve hükümler vicdansızlık kavramıyla eş değer görülmektedir. Zira “en mükemmel adalet, yozlaşmamış vicdanda tezahür eden hükümdür. Bu anlamda adaletin en iyi vekili, vicdandır denilebilir” (Bilgiz, 2007: 86).

Öte yandan hükmetmek, hakim olmak, hikmetli olmak, yönetmek, düzeltmek amacıyla men etmek manalarına gelen *h-k-m* kökünden türeyen hikmet kavramı da adalet ve vicdan kavramlarıyla birlikte çokça zikredilmektedir. Hikmet terim olarak “adalet, ilim, Allah korkusu, akıl, söz ve işte isabet, hakkı bilme ve hayır işlemek

demektir” (Karagöz, 2006). Dolayısıyla hikmete uygun davranmak vicdanlı hareket etmek demektir.

2.4.12 Merhamet

Vicdan kavramıyla ilgili bir diğer kavram ise merhamettir. Topçu’ ya (2017) göre merhamet kişisel ve içsel bir duygudur. Bu duyguyla kişi çevresine karşı ilgili olma, başkalarının derdiyle dertlenme gibi eylemlere zemin hazırlar. Öte yandan merhamet duygusu adalet duygusuna olan ihtiyaç gibi bir hal değildir. Zira merhamet, daha içsel bir alemde kendine yer bulmakta, geliştirmekte ve yetiştirmektedir. Bu alem ise kişinin vicdanıdır. Merhamet kavramı Türkçe sözlükte (TDK, 2005:1373) “Bir kimsenin veya başka bir canlının karşılaştığı kötü durumdan dolayı duyulan üzüntü, acıma” şeklinde verilmiştir. Dini kavramlar sözlüğünde ise “rahmet, acımak, esirgemek, korumak, affetmek bağışlamak, nimet vermek. Hayır, iyilik ve kalp inceliği” (2006: 426) olarak geçmektedir.

Topçu (2017), merhameti adaletin de kaynağı olarak görmektedir. Ona göre “Merhamet, içsel ve doğuştandır. Adalet, dışsal ve düşünülmüştür. Adalet öğrenilir lakin merhametli doğulur”.

“Merhamet duygusu gelişmiş bir insan sadece insanlara değil evrendeki her şeye karşı herhangi bir kötülük yapması kolay olmayacaktır. Merhametin insana her türlü hoşgörüyü, empatiyi, sabrı sağlayacak, anlık öfkesine ve içgüdülerine mahkum hayvanların üstüne çıkaracağı gibi, adalet erdemi düzeyinde sadece hak ve hukuk sınırları içinde kalan insanların da çok üzerine çıkaracaktır” (Yaran, 2014: 55).

“Merhametli insan, başkalarından apayrı bir benlik ve kişilik olduğunu bilmekle birlikte, başkalarının hal ve durumlarını içten sezinleyerek onlara eş duyum (empati) gösterir. Bu yönüyle merhamet hem adalet hem de eşitlik duygusunun kaynağıdır” (Hökelekli, 2011: 70).

Halk arasında merhamet kavramını, vicdan kavramıyla aynı manaya gelecek şekilde sıklıkla kullanıldığını duymaktayız. Zira merhamet sahibi bireyler çevresinde olup bitene kayıtsız kalamayan, hakkaniyet duygusuna sahip, iyiye ve güzele meyyal kişilerdir. Dolayısıyla bu kişiler halk arasında vicdanlı (merhametli) olarak vasıflandırılır. Şöyle ki, vicdan sahibi bireyler hayatı anlık yaşayan bireyler değildir. Eylemlerinin öncesinde vicdanın rehberliğini aldıkları gibi sonrasında da ne yaptım, yapıp etmelerim nelere mal oldu sualini kendilerine ziyadesiyle soran, durumunun

muhasebesini yapan kişilerdir. Bu kişiler adaleti ve empatiyi temel alarak merhamet duygularını geliştirmiş bireylerdir ki vicdanlı bir bireyin özellikleri de bu şekilde olmalıdır.

2.4.13 Empati

Vicdan olgusuyla ilgili önemli kavramlardan biri de empati becerisidir. Sözlükte (TDK, 2005: 634) “duygudaşlık, kendini duygu ve düşüncede bir başkasının yerine koyabilme” şeklinde tanımlanan empati kavramı, psikoloji sözlüğünde;

“Becerikli olma, başkalarının düşünce ve duygularının ve bunların muhtemel anlamlarının objektif bir şekilde farkında olma, karşısındakinin duygu ve düşüncelerini temsili olarak yaşama” (Budak, 2000: 259).

Şeklinde verilmiş ve “Kendini başkasının yerine koyma haliyle hem bilişsel hem duyuşsal bir süreç” (Budak, 2000) olduğu ifade edilmiştir. Dökmen empatiyi, “kendisini karşısındaki insanın yerine koyarak onun duygularını ve düşüncelerini doğru olarak anlamasıdır” şeklinde tarif etmiştir (Dökmen, 2012: 157).

Coşkun Keskin’e (2007: 290) göre empati kavramının kendine yakın birçok kavramla karıştırıldığını hatta yerine kullanıldığını ifade etmektedir ve sözü geçen kavramları ise şu şekilde sıralamaktadır “yerine koyma/geçme, anlamlandırma, hayal etme, bakış açısı oluşturma/perspektif alma, hissetme, özdeşleştirme ve sempati”. Öte yandan Coşkun Keskin, empatinin önemini şu şekilde ifade etmektedir.

“Bilindiği gibi insan sosyal bir varlıktır. Bu özelliğinden dolayı sosyalleşme sürecinde bir insanın diğer bir insanı daha iyi anlaması ve kendi gelişimine katkıda bulunması için empati becerisini harekete geçirmesi gerekmektedir” (Coşkun Keskin, 2007: 297).

Coşkun Keskin, kişideki empati becerisinin gelişim evrelerini doktora çalışmasında şu şekilde sıralamıştır; “bilişsel yönünü bakış açısı oluşturma/perspektif alma; duyuşsal yönünü ise hissetme aşaması oluştururken, sürecin beklenen en son aşaması; anlayış oluşturma aşamasıdır.” Ona göre “perspektif alma aşamasında kişi bilişsel becerilerini harekete geçirirken, hissetme aşamasında duyuşsal becerilerini harekete geçirmektedir. Sonuç olarak ise olay ya da durum hakkında bir anlayışa ulaşarak empatik süreci tamamlar. Son aşama diğer basamakların sentezinin yapıldığı aşamadır zira bu aşamaya gelebilmek sezgisel, bilişsel ve duyuşsal becerilerin harekete geçirilmesi demektir”.

Cevizci (2013), empati hakkında “tür olarak devamımızda önemli yeri olduğunun, insanı insan yapan özelliklerin başında geldiğinin” altını çizmiştir. Öte yandan sosyal bilimcilerin empatiyi; bireylerin sosyal hayatta kimlik sağlayan ve diğergamlık duygularını ortaya çıkaran olumlu bir yetenek olarak ifade ettiklerini söylemektedir. Empatinin varlığı kişiyi bireysel ve sosyal gelişimi yahut yetkinliği bağlamında iyi yönde etkilerken yokluğu ise bu anlamda bir eksikliklerdir. Zira Empati, kişinin başkalarının sıkıntılarını anlayıp onların sıkıntılarıyla hemhal olması için kişiyi güdüleyen bir beceridir.

2.4.14 Tövbe

Tövbe, kişinin günlük hayatta menfi eylemleri sonucunda yaşadığı pişmanlık (vicdan azabı) duygusundan dini bir ritüelle iç huzurunu kazanmaya çalışma eylemidir. Yani bireyin psikolojik anlamda rahatlama yaşamasının dini inanışları temel alarak mutluluğa, huzura kavuşma çabasıdır. Tövbe kavramı Sözlükte (TDK, 2005: 2001), “İşlediği bir günah veya suçtan pişman olarak bir daha yapmamaya karar verme” olarak geçmektedir. Dini kavramlar sözlüğünde ise tövbe;

“Pişmanlık, dönme, nedamet, anlamına gelen tevbe, İslami bir kavram olarak, kulun işlediği kötülük ve günahlara pişman olup, onları terk ederek Allah’a yönelmesi, emirlerine uymak ve yasaklardan kaçınmak suretiyle Allah’a sığınarak bağışlanmasını dilemesidir” (Canbulat, 2006: 657).

“Arapça’ da tevbe (tevb, metâb) geri dönmek, rüçû etmek, dönüş yapmak anlamındadır ve dinde yerilmiş şeyleri terkedip övgüye lâyık olanlara yönelme” biçiminde tanımlanır (Topaloğlu, 2012: 279).

Bir ritüel olarak tövbe bütün dinlerde önemli bir konumdadır. Aydın’ a (2009) göre hedef kitlesi insan olan dinler inananlarına dünyevi ve ruhi mutlulukları için belli başlı kurallar koyar. Bu normlarda hedef nokta ise insanın vicdanıdır. Örneğin Yahudi inancında, Yahudilerin kutsal günü olarak kabul edilen Yom Kipur; “pişmanlık, dua, yakarış, kişinin vicdanıyla hesaplaşarak yargılanma ve sonra da kendini yenileyerek temize çıkma, Yeşuva’ ya ulaşma günü olarak kabul edilir” (Kulakçioğlu, 2012, 24).

“Kutsal Kitap’ta (İncil) insan günaha köle olarak tanımlanmaktadır. Eğer kişi kendi günahlı varlığını görmeyip bahanelerle vicdanını yatıştırırsa, kendisinde Tanrı’ya dönmeyi gerektirecek geçerli bir neden bulamayacaktır”

(Kulakçıoğlu, 2012: 19). Dolayısıyla Hıristiyanlıkta tövbe “şifa veren kilise surları arasında İsa Mesih’in dinine, günahla uzaklaşan Baba’ya geri dönüşü gerçekleştirir. Gerçek bir tövbede; tövbeğin Tanrı’yla barışarak yeniden nura kavuşması, vicdan rahatlığı ve avunma ayrıca Hıristiyan’ın günahla savaşında ruhsal güçlerin gelişmesi vardır” (Kulakçıoğlu, 2012: 24).

İslam dininde tövbe, “Müslüman bireyin sıklıkla başvurduğu ve ardından bir rahatlama hissettiği bir ritüeldir” (Aydın, 2009: 94). İnsan yaratılışı itibariyle iyi olana da kötü olana da teveccüh üzeredir. Dolayısıyla kişinin hayatında iyilik ve güzellik olduğu kadar kötülük ve habislikte mevcuttur. Her ne kadar Hıristiyan teolojisinin aksine İslam itikadında insan oğlu dünyaya günahsız olarak gelse de günah işlemek, insan oğlunun bir parçası gibidir. Öte yanda Kuran- ı Kerim’de Allah insana şeref bahşettiğini İsrâ 70. Ayette şu şekilde bildirmektedir,

“Biz, hakikaten insanoğlunu şan ve şeref sahibi kıldık. Onları, (çeşitli nakil vasıtaları ile) karada ve denizde taşıdık; kendilerine güzel güzel rızıklar verdik; yine onları, yarattıklarımızın birçoğundan cidden üstün kıldık” (İsrâ: 70).

Dolayısıyla şerefli varlık olarak vasıflandırılan insanoğlu verilen bu vasıf gereği kötü eylemlerden uzaklaşmalı ve taşıdığı vasa yaraşır bir şekilde yaptığı kötü eylemlerden uzaklaşarak tövbeye yönelmelidir.

“Tövbe, Müslüman bireyi kuşatan bir ameldir, yapısı gereği içtenliği yani samimiyeti içerir, derin bir duygulanım ile bizzat gönüllü yapılan bir iştir. İnsanı içinden fetheden bir ameldir. Böylesine bir ameli işleyen insan, dışarıdan gelecek telkin ve motivasyonlara ihtiya duymaz” (Aydın, 2009: 94).

Zira tövbe, bireyin vicdanıyla yüzleşmesi yapıp etmelerini muhasebe etmesi sonucu yaşadığı iç huzursuzluğunu gidermek ve hayata yeniden tutunmak, umudu kucaklamak adına atılan ilk adım ve bütün dinlerde yeri olan, en güçlü ritüeldir.

Gazâli Tövbe Risalesi adlı eserinde tövbenin; *ilim, hâl ve fiil* olmak üzere üç unsurdan oluştuğunu ifade etmektedir. Ona göre “bilgi hâli doğurur, hâl fiil üzerinde etkili olur. Tıpkı Allah’ın mülk ve melekut alemine koyduğu kanunlar gibi biri diğerini gerekli kılar (Gazali, 2015). “Bilgi, günahların verdiği zararın büyüklüğünü anlamakla başlar. Kişi günahların sevdikleriyle arasında kesin bir perde olduğunu anladığında bu bilgi kalbe tesir eder” (Gazali, 2015: 17). Kişinin günah kavramı hakkında bilgisi ziyade olmuş ise günahın bilgisine ulaşmış ise ve bu kavramı içselleştirmiş ise yaptığı kötü eylemleri günah olarak adlandırır ve içsel serüvenini gerçekleştirmek için tövbe kapına yönelir. Buradaki buluşma vicdan ve tanrının buluşma noktasıdır.

İşlenen günahlar, yapılan hatalar bireyde pişmanlık, suçluluk gibi psikolojik haller doğurur. Dolayısıyla kişinin gönülde daralma meydana gelir. İnançlı bireyler ise bu vicdanın rahatsız olma halinde iç huzura kavuşmak için tövbeye yönelir ki, ilahi kitaplar da inananları tövbeye yöneltmektedir. Öte yandan tövbe eden yahut tövbe edebilen kişi hayatına anlam vermeye çalışan, dünyaya geliş sebebini irdeleyen, yaratılışının şerefine uygun hareket etme derdinde olan, hakkaniyet bilincine sahip adaletli bir insandır. Vicdanlarının rehberliğine kulak veren, yaptıkları iç muhasebelerinde vicdanı hakim gören bireylerdir. Zira bu kişiler Hz. Ömer'in Hz. Muhammed (SAV)'den rivayet ettiği gibi, “Günahlarından tövbe edenlerle beraber bulunun, çünkü onlar hassas yürekli olur” (İbn Ebü'd-Dünyâ, 2008: 85).

2.5 VİCDAN YANILABİLİR Mİ?

Yapılan araştırmalar doğrultusunda vicdan iyiyi, kötüyü birbirinden ayırt edebilme melekesidir diyebiliriz. Vicdan olgusu üzerine fikir beyan eden ilim adamları vicdanı bu şekilde tanımlarken bir yandan da zihinlerine takılan “vicdan hiç hataya düşmez mi? Hiç yanılmaz mı?” sorularının yanıtlarını aramışlardır. Bu bağlamda Pazarlı (1993a), vicdanın yanılabilceğini ve bunun da iki türlü olduğunu ifade etmektedir. Ona göre vicdan önlenmesi mümkün olan ve önlenmesi mümkün olmayan iki tür hata yapar. Önlenmesi mümkün olmayan hatalar, hata olduğu bilinmeyen ayırt edilemeyen hatalardır ki vicdan yaptığı işin iyi ve hayır olduğu bilinciyle ona yönlenir. Önlenmesi mümkün olan hatalarda ise vicdan, ilmin ve kanunların koyduğu normların aksine hareket eder ki bu da bilgi eksikliğinden kaynaklanmaktadır.

Erdem' de (2003) Pazarlı (1993a) gibi vicdanın hata yapabileceğini, vicdanı hataya götüren sebeplerinse bilgisizlik, eğilimler ve duygular olabileceğini zikretmiştir. Ona göre iyi terbiye edilmemiş ve yetiştirilmemiş insanların vicdanı hataya düşer. Öte yandan kişide yerleşmiş olan hırs, menfaat, egoizm gibi eğilimler vicdanın hataya düşmesinin sebeplerindendir. Son olarak da kontrol altına alınmamış duyguların vicdanı yanlış yönlendireceğini ifade etmektedir. Eğer kişi alması gereken eğitimi alır, eğilim ve duygularını kontrol altında tutabilirse vicdan-ı selim sahibi bir insan olur ki böyle bir vicdan hata yapmaz. Dolayısıyla;

“İnsan nefisini iyi eğitti ise iyi, doğru ve güzel seçiminde hata yapma olasılığı azalır. Vicdanın sesiyle iletilen ruhunun ağırlığını içinde hisseder. Akıl ile açıklanmış olan ahlaki iyilik hakkında son doğrulamayı vicdanın ihtiyatlı yargısı tamamlar” (Tokmakoğlu, 2012: 136).

Topçu’ya (2017) göre “içimizden gelen doğru yoldan yürümemizi söyleyen iç ses vicdanımızın sesidir ve biz ona uymasını bilirsek hiçbir zaman yanılmayız zira vicdan yanılmaz”. Öte yandan vicdanın yanılması konusunu farklı bir boyuttan ele alan Topçu, vicdanlı davranışların bir matematik probleminin çözümüyle karıştırılmaması gerektiğini, zira matematik probleminin çözümünde dünyanın her yerinde tek bir zorunlu metodun kullanılabileceği, aksi durumda doğru cevaba ulaşamayacağını, öte yandan ahlaki davranışların kişinin yaşadığı toplum, aldığı terbiye gibi rölativist dış etkenlerin de etkisiyle insanın hareketlerini kendi yarattığını ifade etmiştir. Dolayısıyla kişilerin doğru- yanlış, iyi- kötü, güzel-çirkin algısının değiştiği bir toplumda vicdanın verdiği kararlar kimi toplumda (kişide) hata kabul edilirken kimi toplumlarda (kişilerde) da doğru kabul edilebilmektedir.

BÖLÜM III

DİNİ, FELSEFİ, PSİKOLOJİK VE SOSYOLOJİK BOYUTUYLA VİCDAN

Vicdan denildiğinde akla gelen tek varlık insandır. Vicdan, insanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliktir. İnsanoğlu yaratılışı gereği yaşadığı olumlu veya olumsuz, üzücü veya mutlu hiçbir olaya kayıtsız kalmaz. Yaşadıkları yahut çevresinde yaşanan her olay karşısında mutlaka bir duygu yoğunluğuna girmekte ve vicdanını harekete geçirmektedir. Kimi insan bu duygu yoğunluğu yahut ahlaki bilinç soruşturmasını (vicdan muhasebesi) üst düzeyde yaşarken kimi de asgari düzeyde yaşamaktadır. Zira vicdan insan olmanın gerekliliğidir. Bu bağlamda vicdan kavramı için insanlık tarihiyle var olmuş bir kavramdır demek mümkündür. Dolayısıyla kavramın tarihselliği, içeriğinin karmaşık ve girift bir yapıya sahip olması kavram hakkında geniş bir fikir yelpazesini karşımıza çıkarmaktadır. Nitekim vicdan kavramının dini kaynaklarda, antikçağ filozoflarında, İslam düşünce geleneğinde, insana özel bir kavram olduğu için psikoloji alanında, öte yandan insanın toplumsal bir varlık olması hasebiyle de sosyoloji alanında tartışıldığı görülmektedir.

Çalışmanın bu bölümünde vicdan kavramının tarih boyunca farklı disiplinlerde, gelenekleri doğrultusunda kavramsal ve işlevsel karşılığı saptanmak istenmektedir. Bu bağlamda vicdan kavramı dini, felsefi, psikolojik ve sosyolojik boyutu ile ele alınmıştır. Farklı alanların vicdan kavramı üzerine yaptıkları tanımları ve tahliller, vicdanın değerler eğitimindeki yerini saptamak açısından önem arz etmektedir.

3.1 DİNİ BOYUTUYLA VİCDAN

Din kavramı da vicdan kavramı gibi kadim bir geçmişe sahiptir. Zira insanın olduğu her yerde din vardır. Din, tanımı yapılması zor olan kavramlardan biridir. Türkçe sözlükte (TDK, 2005: 532) “Tanrı'ya, doğüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum, inanılıp çok bağlanılan düşünce, inanç veya ölkü, kült” olarak geçmektedir. Terim olarak ise;

“Din, insanı aşan kudrete veya kutsala karşı insanın tavrıdır. Başka bir tanımda ise din, bir insan topluluğunun sahip olduğu inançlar, devam ettirdiği tapınmalar ve ahlaki kuralların bütünü” olarak ele alınmıştır (Tümer, 1994: 231).

“Her dinî kültürün din kavramını ifade etmek üzere seçtiği kelimelere ait anlamların ortak noktasının yol, inanç, âdet, bağ, kulluk olduğu söylenebilir. Bütün bu kelimeler, kökleri insanın iç hayatında bulunan ve semereleri çeşitli davranışlarla tezahür eden köklü ve evrensel bir fenomeni ifade etmeyi amaçlar” (Tümer, 1994: 314).

“Din insan varlığının bütününe dokunmayı amaçlamaktadır. Sadece ayırt edici, kendine mahsus birtakım inançları değil, aynı zamanda kendine özgü duygular, tavırlar ve deneyimler bir dinin ayrılmaz parçalarıdır” (Evans, 2011: 40).

Nitekim, “değerlerimiz, hükümlerimiz ve davranışlarımız, sonunda bilfiil imanımız tarafından belirlenir” (Pailin, 2011: 48). “Din, insani ilişkilerde adaleti gözetme, yoksul ve yoksun olanlara merhamet etme anlamında vicdandır. Bütün ahlak kavramları, aslında vicdanın türevleridir” (Güler, 2016: 198).

İnsanlık tarihi kadar eski olan vicdan kavramı, kavramın işlevselliğinden dolayı birçok alanda yeniden tanımlanmış, yeniden tanımlanmış ve anlamlandırılmıştır. Örneğin; insan her şeyin ölçüsüdür, kabulünden hareketle “Avrupa’da temelleri atılarak yaygınlaşan hümanizm doğrultusunda insanın akli ve vicdanı yaşamdaki yol gösterici olarak önem kazanmıştır” (Çelik, 2017: 3). “İnsanı merkez alan hümanist akım, aklın, duyguların ya da faydanın izindeki insanın kendine özgü bir yaşam tarzı belirleme ve o doğrultuda yaşama hakkını savunmuştur” (Çelik, 2018: 96). Bu bağlamda özellikle din ve siyaset alanında *vicdan özgürlüğü* kavramı oluşmuştur. Çelik’ e (2018) göre vicdan özgürlüğü kavramı farklılıklara tahammülü olmayanlarca sıklıkla kesintiye uğratılsa da hali hazırda bir hak olarak vicdan özgürlüğü İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’ nde koruma altına alınmaktadır. Din, serbest irade ile karar vermeye ve özgür tercihe dayanır.

“Dinin hakka ve iyiliğe sevk etmesi, mecburiyete ve zorlamaya dayanmamaktadır. Din, hiç şüphesiz önce insanın serbestçe hareket etmesini teşvik eder ve güzel bir şekilde ve serbest hareket etmenin ölçüsünü verir. Güzel ile kötü sonucu insana göstererek onu uyandırır ve iyiliğe yönlendirmeyi bu gönül hoşluğu ile yaptırmak ister” (Bilgiz, 2007: 99).

Bu çalışmada din ve vicdan özgürlüğü kavramı konu bütünlüğünü sağlamak için detaya girmeden verilmek istenmiştir. Zira *Din ve vicdan özgürlüğü* ile ilgili yerli ve yabancı olmak üzere birçok akademik çalışma yapılmıştır (Karataş, 2006; Özipek, 2011; Ağırbaşı, 2012; Hafızoğulları, 2012).

“Din olmadan Tanrı da duyumsanamaz/hissedilemez. Çünkü Tanrı ilkin sezilip üstünde düşünebileceğimiz bir varlık değildir. O, kendini her bireye, vicdan yoluyla, insanlığa ise vahiy aracılığıyla beyan eder. Din insana ilahi beyanı- vicdan ile vahyi- nerede, nasıl öğrenebileceğini öğretir” (Duralı, 2010: 115).

Dolayısıyla dinler tarihi boyunca Tanrı'nın vicdana hitabı müşahede edilmiş ve gerek kutsal metinlerde gerekse de din adamları tarafından vicdanın “ne” liği, işleyişi ve işlevselliği tanımlanmıştır. Dinlerin vicdan kavramını nasıl ve ne şekilde değerlendirdiklerini aktarırken dinin tanımı kadar tasnifinin de zorluğu ile karşılaşmaktadır. Nitekim bu konudaki zorluk tasnifin neye göre ve nasıl yapılacağıdır. Şimdiye kadar bu tasnif inançlara göre yapılırken, artık bu tasnif tasvip edilmemektedir. Öte yandan tek tanrılı ve çok tanrılı dinler gibi tasniflerin de bütün dinleri kuşatmadığı fikri de mevcuttur (Tümer, 1994). Bu çalışmada ilahi olan ve olmayan dinler tasnifi kriter alınmıştır. Bu bağlamda Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam ilahi dinler içinde, Hinduizm, Budizm, vb. Dinler de ilahi olmayan dinler içinde değerlendirilmiştir.

3.1.1 İlahi Dinler (Yahudilik, Hıristiyanlık, İslamiyet)

İnsanlık tarihi kadar eski olan din; “fertleri mukaddes duygu ve alışkanlıklarda birleştiren, vicdanı meydana getiren bir olgu olduğu gibi, toplumları yükselten, onların gelişmesini sağlayan bir kurumdur. Din, insanlara yön veren, en mükemmel kanunlar ve en sıkı nizamlardan daha kuvvetli bir şekilde insanları manevi varlıklarından yakalayan, kucaklayan bir kurumdur” (Tümer, 1994: 247).

Dini bir kavram olarak vicdan ise kişinin eylemlerinde iç farkındalığı şeklinde tanımlanmaktadır. “İlahi dinlerde Tanrı'nın, insanın yaratılışına, iyiyi kötüden, güzeli çirkinden ayıracak bir yetenek yerleştirdiği kabul edilir. Bu yetenek vicdan olarak adlandırılır” (Arpacı, 2015: 28).

Vicdan kavramı Kutsal Kitap’da (Tevrat-Zebur-İncil) bulunmamasına rağmen 36 kez bu kavramın muadili diyeceğimiz bazı kavramlar kullanıldığı görülmektedir. Yahudilikle ilgili kaynaklarda;

“Tanrı’nın her şeyi bildiği ve gördüğü dolayısıyla bu inancın kişinin eylemlerinde bir oto-kontrol mekanizması oluşturduğu inancı yerleşik bulunmaktadır. Yahudi filozoflar olgun insanı kurallara saygılı, öteki bilincine sahip, eylemleri yargılayabilen, davranışlarına hâkim kişi olarak tanımlarken, vicdanı da davranışları yargılama gücü anlamında kullanırlar” (Bilgiz, 2007: 20).

“Övgüler sunarım bana öğüt veren Rabbe, geceleri bile vicdanım uyarır beni” (Mezmurlar, 16: 7). Doğruluğuma sarılacak, onu bırakmayacağım, yaşadığım sürece vicdanım beni suçlamayacak” (Eyüp, 27: 6). İfadeleri bu bağlamda zikredilebilir. Öte yandan Eski Ahit, vicdanı fenomen şeklinde bilir, ancak bunun için “kalp” kavramını kullanır.

“Ama o günden sonra İsrail halkıyla yapacağım antlaşma şudur, diyor Rab, yasamı içlerine (vicdanlarına) yerleştirecek, yüreklerine yazacağım. Ben onların Tanrısı olacağım onlar benim halkım olacak” (Yeremya, 31: 33).

Tevrat’ta vicdanın iyiliğe yönlendirme ve günah işlemekten alıkoyma yönüne de değinilir;

“Ama Tanrı gece düşünde Avimelek’e görünerek, bu kadını aldığın için öleceksin dedi. Çünkü o evli bir kadın. Avimelek henüz Sara’ya dokunmamıştı. Ya Rab dedi, suçsuz bir ulusu mu yok edeceksin? İbrahim’in kendisi bana, bu kadın kız kardeşimdir demedi mi? Kadın da İbrahim için, O kardeşimdir dedi. Ben temiz vicdanla, suçsuz ellerimle yaptım bunu. Tanrı, düşünde ona, bunu temiz vicdanla yaptığını biliyorum diye yanıtladı, ben de seni bu yüzden bana karşı günah işlemekten alıkoydum, kadına dokunmana izin vermedim” (Yaratılış, 20: 1, 2, 3, 4).

Vicdanın Tevrat’taki bir diğer özelliği ise kişinin kötü eylemleri sonucu duyacağı vicdan azabıdır. Bu hal Eski Ahitte şu şekilde verilmektedir; “Adam öldürmekten vicdan azabı çeken, mezara dek kaçacaktır; Kimse ona yardım etmesin” (Süleyman özdeyişleri, 28: 17).

Yeni Ahit’te (İncil) konuyla ilgili birçok ifadeye rastlamak mümkündür. “Pavlus, vicdan düşüncesini, içimizde bulunup sürekli konuşan ve eylemlerimizi değerlendiren ahlaki bir gösterge olarak telakki etmektedir” (Bilgiz, 2007: 21). “Mesih’e ait biri olarak gerçeği söylüyorum, yalan söylemiyorum. Vicdanım da söylediklerimi Kutsal Ruh aracılığıyla doğruluyor” (Tanrı’nın, Seçtikleri 9: 1). Öte

yandan vicdanın kirlenebileceği ve kişinin isteği ve gayretiyle temizlenebileceği konusu da İncil'deki pasajlarda dikkat çekmektedir.

“Bu nedenle ben gerek Tanrı gerek insanlar önünde vicdanımı temiz tutmaya her zaman özen gösteriyorum” (Elçilerin işleri, 24: 16).

“Bu buyruğun amacı, pak yürekten, temiz vicdandan, içten imandan doğan sevgiyi uyandırmaktır. İmana ve temiz vicdana sarıl. Bazıları temiz vicdanı bir yana iterek iman konusunda battılar” (1. Timoteos, 1: 5, 19).

“Durmadan, gece gündüz dualarımda seni anarak atalarım gibi temiz vicdanla kulluk ettiğim Tanrı'ya şükrediyorum” (2. Timoteos, 1: 3).

“Yüksek Kurul'u dikkatle süzen Pavlus, “Kardeşler” dedi, “Ben bugüne dek Tanrı'nın önünde tertemiz bir vicdanla yaşadım” (Elçilerin işleri, 23: 1).

“Yüreği temiz olanlar için her şey temizdir, ama yüreği kirlenmiş olanlar ve imansızlar için hiçbir şey temiz değildir. Çünkü onların zihinleri de vicdanları da kirlenmiştir” (Titus, 1: 15).

“Bizim için dua edin. Vicdanımızı temiz tuttuğumuza, her bakımdan olumlu bir yaşam sürmek istediğimize eminiz” (İbraniler, 13:18).

“Yalnız bunu yumuşak huyla, saygıyla yapın. Vicdanınızı temiz tutun. Öyle ki, Mesih'e ait olarak sürdürdüğünüz olumlu yaşamı kınayanlar size ettikleri iftiradan utansınlar. Bu olay vaftizi simgeliyor. Bedenin kirden arınması değil, Tanrı'ya yönelen temiz vicdanın dileği olan vaftiz, İsa Mesih'in dirilişiyle şimdi sizi de kurtarıyor” (1. Petrus, 3:16, 21).

İmanın ve vicdanın birbirinden ayrılmayan iki mefhum olduğu, hatta vicdan zayıflığının iman eksikliğine eş değer tutulduğu görülmektedir. “Temiz vicdanla imanın sırrına sarılmalıdırlar” (1. Timoteos, 3: 9).

“Öyleyse yüreklerimiz serpmeye kötü vicdandan arınmış, bedenlerimiz temiz suyla yıkanmış olarak, imanın verdiği tam güvenceyle, yürekten bir içtenlikle Tanrı'ya yaklaşalım” (İbraniler, 10: 22).

“Vicdanları zayıf olduğu için lekeleniyor. Yalnız dikkat edin, bu özgürlüğünüz vicdanı zayıf olanların sürçmesine neden olmasın. Eğer zayıf vicdanlı biri, bilgili olan seni bir put tapınağında sofraya oturmuş görürse, puta sunulan kurbanın etini yemek için cesaret almaz mı? Sonuçta bu zayıf vicdanlı kişi, Mesih'in uğruna öldüğü bu kardeş, senin bilgin yüzünden mahvolur! Bu şekilde kardeşlere karşı günah işleyip onların zayıf vicdanlarını yaralayarak Mesih'e karşı günah işlemiş olursunuz” (1. Korintliler, 8: 9, 10, 11, 12).

İncil'in farklı bölümlerinde ise vicdanın hakemliği hatta şahitliğinden bahsedilmiştir. Pasajlar aşağıda sunulmaktadır. “Bunun için, yalnız Tanrı'nın gazabı nedeniyle değil, vicdan nedeniyle de yönetime bağlı olmak gerekir” (Romalılar, 13: 5).

“Dünyaya ve özellikle size, insan bilgeliğiyle değil, Tanrı'nın lütfuyla, Tanrı'dan gelen saflık ve içtenlikle davrandığımızı vicdanımız tanıktır. Ve biz bununla övünüyoruz” (2. Korintliler, 1: 12).

“Rab’den korkmanın ne demek olduğunu bildiğimizden insanları ikna etmeye çalışıyoruz. Ne olduğumuzu Tanrı biliyor; umarım siz de vicdanınızda biliyorsunuz” (2. Korintliler, 5: 11).

Yahudilik ve Hıristiyanlık kaynaklarında vicdanla ilgili yukarıda belirtilen bilgiler, vicdan kavramının anlaşılmasında Tevrat ve İncil’in önemli bir katkısının olduğunu göstermektedir. Zira “Yahudilik ve Hıristiyanlıkta vicdan, Allah’ın bir armağanı olarak kabul edilmektedir” (Bilgiz, 2007: 21). Nitekim “Hıristiyan gelenekte vicdan, insanın ahlaki davranışlarına yön veren Tanrı’nın yanılmaz iç sesi olarak tanımlanmıştır. Aydınlanma ile beraber vicdan kavramı tanrısallıktan soyutlanarak psikolojik ve sosyolojik bir faktör hakine gelmiştir” (Arpacı, 2015: 31). “Eski Ahit, tecrübeyi, vicdan fikri olmaksızın, (Âdem, Kabil, Davud, Eyüp) tasvir ederken, Yeni Ahit, özellikle Pavlus, söze ve hakikate sahipti. Pavlus’ un etkisi sayesinde vicdan, seküler dönemlerde olduğu kadar dini devirlerde de Hıristiyan milletler için ortak bir kavram oldu” (Tillich, 2006: 77). Leirvik (2013), vicdan kelimesinin Yunan ve Latin köklere dayanmakta olduğunu lakin bu kavramın Avrupa ya da Hıristiyan nosyonu olarak ele alınmaması gerektiğini ifade etmektedir.

“Kuran’ da vicdan kavramı geçmemekle birlikte, “birçok ayette insanda bulunan ve onun iradî fiillerini ahlâk ölçülerine göre denetleyen, iyilik yapmaktan sevinç, kötülük yapmaktan ıstırap duyan bir ahlâkî melemeden söz edildiği, tövbenin de böyle bir vicdanî hesaplaşmanın ürünü sayıldığı görülür” (Demir, 2013). Kuran’da vicdanı tanıtan ve onun işlevlerinden söz eden ayetlerde, çoğunlukla “nefs” kavramı odak noktası olarak seçilmiştir. “Fakat bu kelime vicdan tasvirlerinde tek başına değil, bazı açıklayıcı ifadelerle birlikte ve isim tamlaması şeklinde kullanılmıştır” (Kasapoğlu, 2003: 132). Nitekim nefsi levvame kavramını bu bağlamda zikretmek mümkündür. Nefs-i levvame; Kınayıcı nefis anlamında gelen Arapça bir kelimedir. “Tasavvufî olarak, bir parça kalbin nuru ile nurlanmış, o nur ölçüsünde uyanıklık kazanmış nefistir. Levvâme sıfatını alan nefis, yaptığı kötü işlerin farkındadır” (Cebecioğlu, 2005: 199). Bu yüzden kendisini kınar, onları yapmak istemez. Yani vicdan literatüründe vicdan muhasebesi kavramına tekabül etmektedir. “Kıyamet gününe yemin ederim. Kendini kınayan (pişmanlık duyan) nefse yemin ederim (diriltilip hesaba çekileceksiniz)” (Kıyamet: 1-2). Yine başka bir ayette vicdanın rehberlik boyutuna dikkat çekilmektedir. “Ona iki yolu (doğru ve eğriyi) göstermedik

mi?” (Beled:10). “Şüphesiz biz ona (doğru) yolu gösterdik. İster şükredici olsun ister nankör” (İnsan: 3).

“Nefsin iyiyi ve kötüyü birbirinden ayırt etme özelliğinden bahsedilen ayetlerde nefis kelimesi vicdan kavramını hatırlatmaktadır. Öte yandan kişinin nefsinin arındırması yani vicdanını temiz tutması iki cihan saadetine sebep olurken, vicdanın karartılması kişinin bu dünya ve öte dünya huzursuzluğuna sebebiyet vereceği bildirilmektedir” (Demir, 2013).

“Nefse ve ona birtakım kabiliyetler verip de iyilik ve kötülüklerini ilham edene yemin ederim ki, nefsinin kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiş, onu kötülüklerle gömen de ziyan etmişti” (Eş-Şems, 7/10).

Kur’an-ı Kerim’de kişinin yaptığı kötü eylemler sonucunda duyduğu vicdan azabı ise “Daralmak” olarak tanımlanmıştır.

“Ve (seferden) geri bırakılan üç kişinin de (tövbelerini kabul etti). Yeryüzü, genişliğine rağmen onlara dar gelmiş, vicdanları kendilerini sıktıkça sıkımişti. Nihayet Allah’tan (O’nun azabından) yine Allah’a sığınmaktan başka çare olmadığını anlamışlardı. Sonra (eski hallerine) dönmeleri için Allah onların tövbelerini kabul etti. Çünkü Allah tövbeyi çok kabul eden, pek esirgeyendir” (Tevbe, 118).

Kuran’da kişinin yapıp etmelerinin sonucundan kurtulamayacağı, hatta kişinin vicdanının hesap görücü olarak yeterli olduğu boyutunu da ayetlerde görmek mümkündür.

“Her insanın amelini (veya kaderini) boynuna bağladık. İnsan için kıyamet gününde, açılmış olarak önüne konacak bir kitap çıkarırız. Kitabını oku! Bugün sana hesap sorucu olarak kendi nefsin yeter” (İsra, 13/14). “O gün insana, ileri götürdüğü ve geri bıraktığı ne varsa bildirilir. Artık insan, kendi kendinin şahididir” (Kıyamet, 12/15).

Kuran ayetlerinde Arapça bir kelime olduğu halde vicdan kavramının geçmemesine rağmen *nefs* kavramının vicdan kavramının işlevleriyle tamamen örtüştüğü görülmektedir. Ayetlerde vicdana dair dikkati çeken bir diğer konu ise vicdanın terbiye edilebilirliği ve tövbe/pişmanlık kavramıdır.

Öte yandan *kalp* kelimesi de kullanımı itibarıyla vicdan anlamı içermektedir. “. “Buna göre iyi ve kötü eğilimlerin mücadele alanı olan kalp, imana ve ahlâkî selâmete ulaşma yolunda her türlü kötü duygudan uzak tutulmalıdır” (Demir,2013: 102).

“Peygamber'in hanımlarından bir şey istediğiniz zaman perde arkasından isteyin. Bu hem sizin kalpleriniz hem de onların kalpleri için daha temiz bir davranıştır” (El-Ahzâb, 53).

Öte dünya huzuru için temiz bir kalbin önemini vurgulayan ayette “*kalb-i Selim* terkibi de her türlü sorumluluğun yerine getirilmesinin huzurunu taşıyan vicdanı nitelemektedir” (Demir, 2013: 102). “Ancak *Allah'a kalb-i selim (temiz bir kalp) ile gelenler (o günde fayda bulur)*” (Eş-Şuara, 289). Kuran-ı Kerim’ de “kalp” kelimesi bağlamında, kişinin yapıp etmelerini kontrol eden, denetleyen ve eylemlerinin sonucuna göre nitelik kazanacağını ifade eden yani vicdan anlamına gelen birçok ayet vardır. “Kur’an’da kalp, akıl, içgüdü/arzu ve vicdan/basiret kabiliyetlerinin karmaşık/iç-içe geçmiş ruhsal bir toplamını ifade eder. Kalpte Tanrının belirmesi, var olduğuna kanaat getirilmesi, ahlaki bir süreçle mümkündür” (Güler, 2016: 8).

Hadis- i şeriflerde ise vicdan kavramını daha çok kalp kelimesinde görmek mümkündür. Bu bağlamda kalp temiz yaratılmakla birlikte işlenen günahlarla kirlenebilir. Öte yanda kalp ahlâkî yeteneklerin merkezi sayılmaktadır. Dolayısıyla iyi ve güzel eylemin, amel-i salihin kişiye iç huzur yani vicdan huzuru verdiğini aksi eylemlerin ise kişinin vicdanını rahatsız ettiğini bununla beraber insan oğlunun temiz olarak dünyaya geldiği bilgisine hadislerde görülmektedir. Öte yandan hadis-i şeriflerde kalp kelimesi vicdan kavramının hüküm veren boyutuna işaret etmektedir. Şöyle ki; “Müftüler sana fetva verse de sen yine kalbine danış, fetvanı kalbinden al” (Müsned, I, 194). “Mealindeki hadis, müsteftinin kendisine verilen ruhsatları kullanıp kullanmamakta serbest olduğu, vicdanını rahatsız eden bir durum bulunduğu takdirde verilen ruhsatları kullanmayabileceği anlamını taşımaktadır” (Atar, 1995: 486-496). Hadislerde vicdan kavramının fitrat ve nefis kelimeleri bağlamında da değerlendirildiği görülmektedir. “*Akıllı nefsini muhasebeye tabi kılan kimsedir*” (Nevevi, I, 98) hadis-i şerif ’inde akla giden yolun vicdan muhasebesinden geçtiği ifade olunmaktadır. “Dünyaya gelen her insan fitrat üzere doğar; sonra anne ve babası onu Yahudi, Hıristiyan, Mecusi (farklı bir rivayete göre hatta müşrik) yapar” (Buhari, “Cenâ’iz”, 79, 80, 93; Müslim, “Kader”, 22, 25).

Yukarıda meali verilen hadis-i şerifte geçen fitrat kelimesi hakkında birçok yorum vardır. Lakin, “bu görüşler içinde en makul olanı ve giderek en çok ilgi göreni, fitratın, ilk yaratılış sırasında Allah’ın insan tabiatına bahsettiği yaratılanı tanıma eğilimi, ruh temizliği vb. olumlu yetenek ve yatkınlıkları ifade ettiği şeklindeki anlayıştır” (Hökelekli, 1996: 47). “Öte yandan vicdan ilim ve hikmetten ayrı olarak düşünülmemeyeceği için bu bağlamda Kuran’da geçen *akıl, lübb, hidayet, beyan, ilim,*

hikmet ve basiret kavramları da vicdanla ilişkilendirilebilir” (Gafarov, 2018: 242-243).

Sonuç olarak;

“Hıristiyan ahlakı, muhakemeye dayanmamakta, sadece duymak, sevmek ve bunu fiile dönüştürmek istemektedir. Bu ahlak, rasyonel yönü olmayan, sadece vicdana dayanan bir ahlaktır. İslam ve Yahudi ahlakı ise akla büyük önem vermektedir. Özellikle İslam ahlakı, dini ve akılcı bir ahlaktır” (Erdem, 1999: 251).

Nitekim, “Vahiy, vicdanı aktüelleştirmeye (güncelleştirme/ işlevselleştirme) teşvik için vardır. Zira bireyde düzgün çalışan verili bir sistem olmazsa, dışardan gelen vahyin doğru anlamlandırılması mümkün değildir. Vicdanın üstünün örtülmesi, vahyin muhatapsız kalması ve bunun sonucunda da vahyin dayandığı maslahat ve hikmetin anlaşılabilmesi demektir” (Koç, 2015: 68).

Din, nimetleri verene şükretme; insani ilişkilerde adaleti gözetme; yoksul ve yoksun olanlara merhamet etme anlamında vicdandır (Güler, 2016: 206). Bu bağlamda ilahi dinlerde Tanrı peygamberleri ve ilahi mesajlarıyla kullarının vicdanını muhatap olarak buyruklarını iletmiştir demek mümkündür. Nitekim Tevrat’ ta vicdan, Tanrı’nın her şeyi bilip görmesi dışında, kişideki içsel kontrolü sağlayan ve Tanrı tarafından insanın içine konulan bir güç olduğu bilgisine ulaşılmaktadır. Öte yandan bu güç kişinin kötü eylemleri sonucunda vicdan azabı duymasını sağlar ve nitekim kişiyi günah işlemekten alıkoyar. Hıristiyan teolojisinde ise vicdan kavramına Pavlus’ un vicdan telakkisi yön vermektedir. Pavlus vicdanı rasyonellikten öte daha duyuşsal bir forma bürümektedir. Bununla beraber Hıristiyanlık’ ta vicdanın temizlenmesi son derece önemli bir ruhi yetkinliktir. Zira iman ancak temiz bir vicdanla mümkündür. Vicdan arapça bir kelime olmasına rağmen İslam dininin temel kaynakları olan Kuran-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde bu şekliyle geçmemektedir. Öte yandan *nefs* ve *kalp* kavramlarının vicdan kavramının muadili olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu bağlamda, vicdan, İslam dini temel kaynaklarında, iyiyi kötüden ayırabilmeye yarayan ahlaki bir meleke olmakla birlikte kişinin eylemlerini sorgulamasını sağlayan, kötü eylemlerinin sonucunda kişiyi tövbeye sevk edebilme gücüne sahip olan bir olgudur. Yahudilik ve Hıristiyanlık’ ta olduğu gibi İslamiyet’ te de vicdan fitri bir olgudur.

3.1.2 İlahi Olmayan Dinler

“Bütün dini geleneklerde manevi kanunlar ve ahlaki değerlendirme bilinci yer almaktadır. Bütün bu kanun ve kurallar, kişinin oto- kontrol yapısını ve iç dünyasındaki iyi davranışlarını dışa aksettirmesini hedeflemektedir” (Bilgiz, 2007: 22).

Şöyle ki; Hint yarımadasında ortaya çıkan Budizm, Sihizm, Caynizim gibi dinler tanrı ve varlık konusunda farklı görüşlere sahip olsa bile hayata, insana ve ahlaka bakış açılarında şaşırtıcı bir benzerlik görülmektedir. Aynı zamanda Hinduizm’in öğretilerinin bu dinlerin temelini oluşturduğunu söylemek mümkündür. Hatta benzerliklerinden dolayı bazen Hindu mezhepleri biçiminde değerlendirilmektedirler. Hint kökenli dinler olarak tanımlanan bu dinlerin esas felsefesi varoluşun acı ve kederden ibaret olduğudur. Nihai kurtuluşa erişemeyen insan sıkıntılarla dolu bir dünya hayatını tekrar tekrar yaşamaya mahkumdur. Öte yandan Hint kökenli dinlerin nihai kurtuluşa ermek isteyen kişiye önerdikleri reçete de benzer özellikler taşımaktadır. Bu bağlamda çalışmanın sınırlılıkları göz önünde bulundurularak Hind dinlerinin temel felsefesi doğrultusunda Budizm’de yer alan vicdan kavramı hakkındaki bilgiler aktarılacaktır (Yitik, 2007).

“Budizm’in iyiye yönlendirme, kötüden sakındırma için kullandığı en önemli yöntem, prensipleri içselleştirme/benimsetme ve prensipleri düşünerek, ussal zeminde kavramaya dayanır” (Elmalı, 2004: 186). “İyiliği aramada ısrarlı olan ve huzura kavuşmayı isteyen kişi, becerikli, vicdanı duyarlı, nezaketli konuşan, alçak gönüllü biri olmalıdır” (Kaya, 1999: 103).

“Budizm’deki Saf iyilik olarak tanımlanabilecek Nirvana’ya insan öldükten sonra değil, bu dünyada yani yaşarken ulaşır. Nirvana’ya ulaşmış insan ise artık salt iyi haline gelmiştir; istek, nefret, cehalet, gurur, rekabet duygusu, bencillik, aşırılık duygusu, kötülüğe neden olan aşırı cinsellik arzusu ve benzeri şeylerden tamamen uzaktır; saf, nezaketli, merhametli, hoşgörülü ve özgeçidir” (Elmalı, 2004: 186).

Yani Buda’ya göre, içtenlik olmadıkça, prensiplerin varlığı ve onların öğrenilmesi ve öğretilmesi hiçbir şey ifade etmemektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Budizm’de ahlak terbiyesi, bir otoriteye bağlanmamaktadır. Budizm’ e tabi olan Budistlerin ahlaki bilinçlenmeleri telkin yoluyla sağlanmaya çalışılmaktadır.

“Budist ahlak öğretilerinde ahlaki yaptırım ne sosyal baskı ne de herhangi bir metafizik otoritedir. Müntesiplerine bir iç sorumluluk duygusu aşılamaaya çalışan Budizm’e göre, doğramacıların ağaçlara şekil vermesi gibi iyi insan da

kendini, sunulan prensipler doğrultusunda biçimlendirmelidir” (Elmalı, 2004: 186).

Doğu ve güneydoğu Asya ülkelerinde yaşayan insanların din ve inançlarına Uzak Doğu Dinleri denmektedir. Aralarında kendilerine özgü etkileşimin olduğu dikkatleri çeken Uzak doğu dinlerinin temel akaidi *Tao* inancıdır. *Tao*; bir sırdır. *Ying* ve *Yang* denen pasif dişi ve aktif erkek elementinin uyumlu birliğidir. Uzak doğu dinlerinde kâinat nizamının kaynağı *Tao*’ dur. Her bir Uzak Doğulu için çevre ve insanın içten birliği ve kişinin kendini kâinatın ahengine uydurması oldukça önemlidir. Dolayısıyla her bir Uzak Doğu Dininin mistik tasavvurları ve ahlaki öğretileri bu bağlamda şekillenmiştir. Çalışmanın sınırlılıkları göz önünde bulundurularak kendisini Tanrısal kuvvetin elçisi olarak görmeyen, iyi bir insan modeli olma çabasında olan ve Filozof tarafıyla vazife ahlaki bilinci üzerinde duran Konfüçyüs’un vicdan hakkındaki düşüncelerine yer verilmektedir (Sarıçioğlu, 2016).

Budizm’de olduğu gibi bir ahlak sistemi olarak kabul edilen, herhangi bir Tanrı veya öteki dünya inancına sahip olmayan, her şeyin bu dünyada olup bittiğine inanan, yani yalnızca yeryüzüne bağlı bir düşünce sistemi olan Konfüçyanizm’ de (Konfüçyüs, 1988); Konfüçyüs, “vicdanın otoritesini kabul etmekle beraber sürekli aktüel halde bulunmasının elzem olduğu düşüncesindedir. Ona göre, vicdanın aktüelleşmesi yani kişiyi iyiye yönlendirmesi, eylemleri sonrası yargılaması ancak bireylerin birine iyiyi telkin etmeleriyle mümkün olacaktır” (Elmalı, 2004).

Konfüçyüs’ un konuşmalarında (1997: 142) vicdanın muhasebe boyutu dikkat çekmektedir;

“Üstad dedi ki: bir adam kendi kendine, bu konuda ne düşünmeliyim diye sorup durmuyorsa, ben onun hakkında ne düşünebilirim ki?” öte yandan, vicdanın fitri oluşu da ifade edilmektedir; “Üstad dedi ki: Tanrı bana içimdeki erdemi bağışladı” (Konfüçyüs, 1997: 65).

Vicdanın doğru karar veren olduğuna dikkat çekilmektedir; *“Üstad dedi ki: aydınlanmış olanlar kuşkudan, vicdan sahipleri endişeden ve cesur kişiler de korkudan arınmıştır” (Konfüçyüs, 1997: 685).* Konfüçyüs vicdan terbiyesine dair;

“İnsanların birbirlerine her zaman iyiliği önermeleri, konuşurken de konu olarak iyiliği, iyi şeyleri seçmeleri gerektiğini ifade etmektedir. Bu, etiğin önemli bir yaptırımı olan vicdanın körelmesini önlemek için gerçekten kayda değer bir husustur. Kötünün, kötülüğün sürekli kötü veya kötülük olarak hatırlatılması, belki vicdanların körelmesine engel olma gibi bir fonksiyonu yerine getirebilecektir” (Elmalı, 2004: 189).

Sonuç olarak; “Bütün dinler, tek bir bağ kurmada, aşkın varlıkla insan arasında bağ kurmada, birleşiyorlar; bu bağın amacı birdir ve onun yeri ise insanın kalbi, vicdanı olmalıdır” (Saltuklu, 2017: 125). Bu bağlamda vicdan; “dini metinlerde kökeni olan tarih içinde çok hararetle tartışmalarla gelişmiş, değişmiş, yeni yorumlarla özellikler kazanmış işlevsel bir kavramdır” (Çelik, 2018: 101). “Nitekim sevgi ve vicdan, iyi ve doğru gibi göreceli kavramlardır. İyi eğer karşıtı, yani kötü olmasa anlamsız kalırdı. Doğru, yanlışı çağrıştırır. Benzer biçimde sevgi nefreti, Nirvana arzuyu çağrıştırır, acıyı arzu yaratır ve bunlar Nirvana’da söndürülür” (Saltuklu, 2017).

3.2 FELSEFİ BOYUTUYLA VİCDAN

Felsefe; “bilgelik sevgisi, var olanların varlığı, anlamı ve nedeni üzerine sorularla ortaya çıkmıştır. Önceleri dinin ve söylencelerin yanıtladığı bu sorular, eleştirel bir düşüncenin ve gözlemin bir konusu yapılıncaya felsefe doğmuştur” (Akarsu, 1974: 74).

“Felsefenin bir alt dalı, ahlak felsefesi alanıdır. Ahlak felsefesi, pratik bir etkinlik alanı olan ahlakı, teorik bir inceleme konusu kılan felsefe disiplini” (Akarsu, 1982; Özlem, 2017). Ahlak felsefesinin ele aldığı en önemli konulardan biri vicdandır. Vicdan üzerine felsefe tarihi boyunca birçok tanım yapılmıştır. Vicdanın “ne”liği üzerine tartışan filozofların bir kısmı vicdanın doğuştan geldiğini savunurken, bir kısmı da vicdanın sonradan kazanıldığını üzerinde durmuştur. Öte yandan ahlak filozoflarının fikir birliği ettiği mesele ise vicdanın kişinin ahlaki eylemlerinde bir rehber, bir hakem olduğu görüşüdür. Bu bağlamda çalışmanın bu bölümünde vicdanın felsefi boyutu, çalışmanın sınırlılıkları dahilinde, Batı felsefesi ve İslam felsefesi olarak iki alt başlık şeklinde ele alınarak, filozofların görüşlerine yer verilmektedir.

3.2.1 Batı Felsefesi

Batı felsefesi tarihi açısından vicdan kavramının kökeni Euripedes’in “*Orestes Draması*”nda geçen *synesis* kelimesi ve sonrasında Aziz Jerome’nın Zülkifl Peygamber’in görünüşünü anlattığı pasajda geçen *synteresis* kelimesi kabul edilir. Dolayısıyla vicdan kavramının izlerini milattan önce 5. yüzyıla kadar sürmek

mümkündür (Çelik, 2018). Antik çağ filozoflarından Sokrates, vicdandan ara sıra kendini duyuran tanrısal iç ses olarak bahseder. Bu iç sese Sokrates *daimon* demektedir (Poyraz, 2016). “Daimon; Sokrates’ten önce de var olan bir kavramdır ve tanrısal kudret olarak, kişiye doğumuyla iliştilir ve verilir. Bu kudret iyi ya da kötü o kişinin kaderini belirler” (Peters, 2004: 64). Platonun “*Protagoras*” diyalogunda, Prtagoras’a şunu söyler; “her hayvanın kendini koruma aracı vardır, Tanrı insanlara da kendini koruma aracı olarak doğru olanla olmayanı ayırmak için bir duygu vermiştir. Her insanda doğuştan bu duygu vardır. Zira böyle bir duygusu olmayan topluluk içinde yaşayamaz” (Akarsu, 1982). Platon’da ise vicdan kavramına “Niçin ahlaklı olmalıyız?” sorusunun yanıtında rastlanmaktadır. Platon’a göre, mutlu olmak için ahlaklı olmalıyız. Zira ruhtaki adalet, bilgelik, cesaret ve ölçülülük gibi erdemlerin uyumu vicdan ile barışık yaşamaktan geçmektedir (Poyraz, 2016). Öte yandan “Platon ve Aristoteles’te doğru davranışı seçmek manasında kullanılan doğru akıl anlamındaki *orthos logos*’un vicdanın atası olduğu düşünülmektedir” (Çelik, 2018). Aristoteles (2015) “*Nikomakhos’a Etik*” adlı eserinde erdemleri düşünce ve karakter erdemleri olarak ikiye ayırır. Düşünce erdemleri grubuna bilgelik ve doğru karar alma (vicdan), karakter erdemleri grubuna cömertlik ya da ölçülü davranma (vicdan) erdemlerini almıştır. Bu bağlamda Aristoteles’te vicdanı, (doğru karar alma) eylemlerimizin öncesi ve eylemlerimizin sonrası (ölçülü davranma) olarak görmek mümkündür.

Çalışmada daha önce vicdanla bağlantılı kavramlar başlığı altında zikredilen sağduyu kavramını Descartes’te görmek mümkündür. Descartes, sağduyu kavramını, akılla aynı anlamda kullanmıştır. Aristoteles’teki doğru akıl, Descartes’de karşımıza sağduyu olarak çıkmaktadır. Ona göre sağduyu/ akıl; “sağlam yargıda bulunma ve doğruyu yanlıştan ayırt etme gücüdür ki tüm insanlarda doğal olarak eşit” (Descartes, 1996: 13) bir şekilde mevcuttur.

Locke’a göre, pratik sorulara uygulandığında vicdanla akıl aynı şeydir. Bu bağlamda Locke, Aristoteles’le hem fikir gibi görünse de Locke;

“Vicdanı doğuştan olan, her türlü deneyden önce gelen bir yasa olarak gören ve bu yasanın ahlak kavramlarımızı yöneten ve bizim hareketlerimizi düzenleyen bir otorite olduğunu, böylece de bir yasa koyucu ve aynı zamanda bir yasa ve yargıç olduğunu kabul eden her türlü vicdan anlayışını reddeder” (Akarsu, 1982: 129).

Nitekim Locke'a göre, vicdan doğuştan bir olgu olsaydı değişemez ve eğitilemezdi. O, vicdan rahatsızlığı duymadan gerçekleşen ahlaksız hareketin, çiğnenen yasanın, doğuştan olamayacağı ya da bilinçli olarak herkesçe kabul edilemeyeceğini savunur. Öte yandan Locke'un vicdanın doğuştanlığı görüşünü kabul etmesi onun empirik metoduna ters düşmektedir. Locke'a göre vicdan insan ruhunda ki bir yargıdır ve vicdan bu yargılama işini Tanrı'nın ve toplumun koyduğu yasalar üzerinden yapmaktadır. Locke, (2000) *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme* adlı çalışmada vicdanı, kendi eylemlerimiz üzerine kendi sanılarımız şeklinde tanımlar. Sonuç olarak Locke'a göre vicdan bireysel ve değişkendir.

Joseph Butler, genellikle ahlaki vicdan hakkında tartışan filozoflardandır. Butler, bir piskopostur ve görüşlerini vaazları aracılığıyla ifade etmektedir. Butler, bir geleneğin (Hıristiyan Ahlak Felsefesi) bilinçli bir devamı olarak görülebilir. O vicdanı, Sokrates gibi *daimon* şeklinde anlamaktadır. "Ahlâk ilkelerinin insan yapısının ayrılmaz bir parçası olduğunu öne sürmüş ve vicdanı, özellikle iyi hareketlerde bulunmak için doğuştan gelen bir istek olarak nitelmiştir" (Koç, 2015: 20). Hazcı, benci ve özgeci görüşleri eleştirmesine rağmen utilitaristler (faydacı ahlak) arasında ismi geçen Butler, ahlak duygusuna vicdan adını vermektedir (Akarsu, 1982). Butler'a göre vicdan insanları diğer canlılardan ayıran bir özelliktir. Vicdan kişinin düşünce ve eylemlerinin doğru ve yanlışlığına karar veren bir merciidir. Nitekim Butler vaazlarında, Tanrı'nın insanı başıboş bırakmadığını ve ona ahlaki doğru ve yanlış ayırt edebilmesi için vicdanı verdiğini ifade etmektedir (Chapel, 2009).

18. yüzyıl İskoçya sağduyu okulunun kurucusu kabul edilen Reid, "Ahlâk duygusu vicdan yoluyla, temel apaçık ahlâk prensiplerinin tüm yetişkin, olgun ahlâkî faillere açık olduğunu ileri sürmüştür" (Tunç, 2006: 2). Reid'e göre, ahlâkî bilgi ve değerler ulaşılamayacak olgular değildir. Bilakis herkesin anlayışına açıktır, görüşünü savunmaktadır. Bununla beraber, Reid vicdanımızın doğuştan olduğunu kabul ederken, ahlaki değerlerimizin ve yargılarımızın oluşumunda ve dejenerasyonunda eğitimin etkisinin büyük olduğunu da savunmaktadır (Tillich, 2006; Tunç, 2006; Koç, 2015). Yine İngiliz- İskoç felsefesinin doruğundaki isimlerden olan David Hume, ahlak olaylarını araştırırken deneyden yararlanır. Ona göre insanın ahlaki durumunu değerlendirebilmek için, içini görmemiz gerekir, bu da ancak kişinin eylemlerine bakmakla mümkündür. Hume'un vicdan tanımını şu şekilde vermek

mümkündür; kişi, başkalarının eylemlerini, *sympatie* (duygudaşlık) sayesinde tartma alışkanlığı kazanmaktadır. Dolayısıyla kendi eylemlerinin de sonucunu belli bir ölçüye göre yapar. Hume, değerlendirme sürecinin sonucuna vicdan demektedir. Ona göre vicdan insanda doğuştan olan ve verili bir şey değil, müşterek hayat ve *sympatie* ile gelmiştir (gelişmiştir). *Sympatie* (duygudaşlık); öncel olan, kendi başına olan bir duygudur (Akarsu, 1982; Tillich, 2006; Cevizci, 2012).

Rousseau ise ahlaklılığı insanın doğasının zorunlu bir gereği olarak görürken bir yandan da medeniyetin bir sonucu olduğu fikrini savunmaktadır. Ona göre ahlaklılık bir süreçtir ve insanın iyi eylemlerinin sebebi, doğuştan sahip olduğu nesnel ve evrensel ahlak duygusuna bağlıdır. Ona göre iyi bir eylemin ardında duygu durumu olarak tanımladığı vicdan vardır (Akan, 2016). Rousseau'nun yapıtlarında vicdan, sistemli bir şekilde ele alınmamakla birlikte insanın ahlaki ve ruhsal yapısında önemli bir yer teşkil eden vicdan kavramını bulmak mümkündür. "Rousseau'nun insan doğasının değerini öne çıkaran yaklaşımına baktığımızda görürüz ki, *vicdan* la *ahlak duygusu* aslında aynı şeyi ifade etmektedir ve bu duygu sayesinde Tanrısal olan bize açılmaktadır." (Gül, 2008). Teolojik bir fikir dünyasına sahip olan Rousseau, onu dünyaya yerleştirenin amacına uygun olarak, hangi yasaya göre hareket etmesi gerektiğini, yüreğinin derinliklerine doğa tarafından silinmez harflerle yazılmış olan vicdanla bulmaktadır. Ona göre, kişiyi doğruya götüren yalnızca hissettiğidir. Zira vicdanın iyi olarak gördüğü her şey iyi, kötü olarak gördüğü her şey kötüdür. Hatta Rousseau vicdanı "Tanrı bilimcilerin en iyisi" olarak vasıflandırır. Öte yandan vicdanın yanılma payını "vicdanla pazarlık etme olarak" tanımlar ve bu süreçte usavurmanın inceliklerine başvurulması fikrindedir. Rousseau, "*Emile Ya Da Eğitim Üzerine*" (2009) adlı eserinde aklın ve vicdanın önceliğine dair görüşünü;

"Vicdan ruhun, tutkular da bedenın sesidir. Çoğu zaman bu iki sesin çelişki durumunda olmaları şaşılacak bir şey midir? Eğer öyleyse hangisini dinlemek gerekir? Akıl bizi çok sık aldatır; onu dinlememeye fazlasıyla hakkımız var ama vicdan asla aldatmaz. O, insanın gerçek rehberidir" (Rousseau, 2009: 214) cümlelerinde görmek mümkündür.

Nitekim, Jean-Jacques Rousseau, vicdanın doğuştan ve Tanrı vergisi olduğunu savunmaktadır. Vicdanı ruhun sesi, tutkuları ise bedenın sesi olarak tanımlamış ve aklın insanı çok sık aldattığı lakin vicdanın asla insanı aldatmayan bir olgu olduğunu ifade etmiştir. Yine Rousseau, vicdanın bir duygu olduğunu, kişide iyiyi isteme ve

kötüden kaçma bilgisine sahip olması isteminin doğal olduğunu, bu bilincin de zekadan ziyade duygularla mümkün olduğunu, duyguların da doğuştan geldiğini savunmuştur. Öte yandan iyiliği tanıma sürecinde aklın, vicdanla birlikte hareket etmesi gerektiğini de reddetmemiştir (Rousseau, 2009).

Immanuel Kant ise vicdanı tanımlarken öncelikle insanın ahlaken iyi ya da kötü tabiatlı bir varlık olup olmadığını sorgulamıştır. Sonuç olarak insanın ne iyi ne de kötü bir tabiata sahip olduğunu, tabiatı itibariyle ahlaki bir varlık olmadığı kanaatine sahip olmuştur. Lakin kişinin akli, ödev ve yasa fikrine vakıf olduğu takdirde ahlaki bir varlık olacağını ileri sürmüştür. Kant, içimizdeki yasaya vicdan der. Vicdanı, kişinin üzerindeki bir yargı mercii olarak ifadelendirir. Öte yandan bu yargı mercii yani vicdanı, Tanrı temsilcisi olarak da görür. Şöyle ki bu savını; kişi, vicdanını Tanrı temsilcisi olarak görmemiş olsa, vicdanın kınamalarının sonuçsuz kalacağına bağlar (Kant, 2007). Kant;

“Doğal ihtiyaçlardan ve eğilimlerden kaynaklanan davranışları; ödevde uygun davranışlar olarak nitelendirir, ahlaklı davranışlara da; ödevde dayanan ya da ödevden doğan davranışlar der. İçimizde, kesin bir şekilde varlığını hissettiğimiz, bir ödev duygusu (vicdan) vardır ve o yapmalısın, etmelisin şeklinde kesin buyruklarla varlığını belli etmektedir” (Öktem, 2007: 4).

Vicdan, duygular ve eylemler arasındaki özel bir duygu imgesi olarak görülmektedir. Vicdan, kişiye ne yapması gerektiğini söyleyen, ahlaksal bir hareket ettiricidir. Oysa ki Kant, vicdanı bu şekilde görmemektedir. Ona göre vicdanın, kişinin eylemleri öncesi herhangi bir yaptırım gücü bulunmamaktadır. Bilakis, eylem sonrası duyduğu vicdan azabı aşamasında vicdan devreye girmektedir. Ona göre, vicdan bir “davacı”dır. Öte yandan Kant, işlenen suçtan kaynaklanan vicdan azabı için kişide az da olsa ahlaki bir yetkinliğin olması gerektiğini savunmaktadır. Kant vicdanın var olan ahlak yasası doğrultusunda karar verebileceğini de savunmaktadır. Bu bağlamda, kendi dini birikimi dahilinde, dinden çıkan birini yargılayan, yargıç örneğini vermektedir. Buna göre yargıç, inançsızlıkla suçlanan kişiye idam cezası verir ve bundan en ufak bir vicdan azabı duymaz. Zira yargıç verdiği cezayı aşkın bir varlığa dayandırmaktadır ve inandığı şey için bunu yapmaya hakkı vardır. Oysa ki Kant’a göre dini inanç yüzünden can almak yanlıştır ve bir haksızlık yapılmıştır. Bu olay Kant’a vicdanı, inançların belirlediğini göstermektedir. Dolayısıyla vicdanın kabul ettiği yasa son derece önemlidir. Vicdanın ilkeleri ahlak yasası doğrultusunda

konulmuşsa, vicdanlı bir davranıştan söz etmek mümkündür (Kant, 2003; Ketenci, 2012). Sonuç olarak Kant' a göre vicdan, "ilkeler ile eylemler arasındaki tutarlılık veya tutarsızlığın yargılanma yeridir" (Özlem, 2017: 39).

"Bilgiyi, değerleri bütünüyle yok sayan, şeyler arasında anlamlı ya da yararlı birtakım ayrımlar yapmanın gereksiz olduğunu düşünen, bütün değerlerin temelsiz olduğunu, hiçbir şeyin ilkece bilinmesinin ya da iletilmesinin olanaklı olmadığını" (Güçlü, Uzun, Uzun ve Yolsal, 2008: 1605) savunan felsefi akıma nihilizm (yoksayıcılık) denmektedir. Nihilizmin en önemli temsilcisi Nietzsche'dir. Nietzsche'nin ahlak anlayışı bizi iki temel ayırma götürmektedir. O bunları *efendi ahlakı* ve *köle ahlakı* olarak sıralamaktadır. Buna göre efendi ahlakı; üstün insanlar içindir ki bu insanlar, çağın değerlerini reddedip kendi değerlerini oluşturabilecek güçteki insanlardır. Köle ahlakı ise, zayıf insanlardan oluşan, mevcut ahlak sistemini kabul eden gruptur. Nietzsche'ye göre vicdan köle ahlakına sahip kişilerin, var olabilmek hatta varlığını teminat altına alabilmek için yaratmış olduğu kavramlardan biridir. Nietzsche, vicdan ve bilincin insanın sosyalleşmesi üzerine çıktığını ve bu süreçte insanın içgüdülerini bastırıldığını dolayısıyla insanın taklide ve yapay bir varlığa dönüştüğünü savunmaktadır (Nietzsche, 2010; Cevizci, 2012). Oysa Nietzsche'ye göre insanda olması gereken "sahici eylem, özgürce akan bir sağlık ve güçten bilinçsizce kaynaklanan eylemdir" (Cevizci, 2012: 959).

Heidegger, fenomenolojik geleneğin en önemli temsilcilerinden olan, fakat fenomenolojik yöntemi varlık problemine uygulamasıyla felsefe tarihine geçen filozoftur. Onun felsefesinin temelinde; *varlık nedir?* sorusu yatmaktadır. Heidegger, varlığın anahtarı olarak insanı görmektedir ve tarih boyunca yapılan insan tariflerini eleştirmektedir. Öte yandan yapılan insan tariflerine; insanı diğer canlılardan ayıran özelliği, varlığını sorgulaması, varlığını anlamaya çalışması, varlığı hakkında kaygılanmasıdır, fikriyle katkıda bulunmuştur. O, varlığını sorgulayan insana, *dasein* (orada-olmak, oradaki varlık) cevabını vermektedir. Heidegger, *dasein* insanın var olma tarzını tanımlamak için kullanmaktadır. Öte yandan *dasein* yaşanmışlık ve zamansallıkla da ilişkilendirmiştir. "Ona göre Varlığın temelini bütünlüğü içinde ortaya çıkararak korku, vicdan ve ölümdür" (Ergül, 2003: 5). Bu bağlamda Heidegger (2008) vicdanı, *Varlık ve Zaman* adlı çalışmasında ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. O vicdan kavramına felsefesi doğrultusunda ontolojik ve fenomenolojik bir

yaklaşımında bulunmuştur. Dolayısıyla vicdanı tanımlarken, fundamental olarak yorumladığı *tanrı sesi*, biyolojik bakış açısı olarak yorumladığı bir *doğa uyarısı* olarak görmez. Onun vicdan tanımıyla bu yorumlar eşleşmemektedir. Ona göre, vicdan, “birisinin bir şeyleri şu ya da bu surette anlamasını sağlamaktır” (Heidegger, 2008: 286). Bu tanımdan sonra Heidegger, vicdanı analiz eder ve celp kavramını vicdan analizinin içine yerleştirir. Celp, “herkese kulak verirken kendini duymazdan gelişini inkıtaya uğratacak olan şeydir” (Heidegger, 2008: 287). Zira vicdan susarak çağırır, bu sessizliği anlamak ancak celple mümkün olmaktadır. Öte yandan Heidegger, celp anlayışını da sorgularken, vicdanın sesine kulak verenin vecibe olduğunu söyler ve vicdan analizine yeni bir kavramla devam eder. Ona göre vecibe, birine verecekli olma, başkalarından mesul olma yahut bir ödev değildir. Ona göre vecibe, neden olma, bir şeylerin müsebbibi olmaktır. Heidegger, vicdan analizine, vicdanın eksistensiye yorumu bağlamında daha birçok kavram ilave etmektedir. Çalışmanın sınırlılıklarını aşmamak için Heidegger’in nihai fikrini şu şekilde ifade etmek mümkündür. Ona göre vicdan herkese mal edilemez bir olgudur (Heidegger, 2008; Türkmen, 2013; Ergül, 2003). Vicdanın sesi;

“Yokluktan çıkıp geldiği için, tüm dünyasal sesler ve ışık aradan çekilse de duyulamaz. Vicdanın sesi, daseina, doğru yolu gösteren kutsal bir ses değildir, daha çok ondaki düşünlüğe, varlıktan uzaklığa ait bir belirti, işaret gibi tecrübe edilir” (WEB5).

Batı felsefesinin son dönem düşünürlerinden olan Tillich, (2006) vicdan kavramını “ahlak ve ötesi” adlı eserinde ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Tillich, vicdan kelimesine tarih boyunca yüklenen birçok anlamdan ve mahiyetinin karışıklığından dolayı kesin bir tanımlama yapılamadığına öte yanda kavramın giriftliğine rağmen uygun bir tanımın yapılması gerektiğine inanmaktadır. Eserinde ahlak ötesi vicdanı (transmoral) tartışan Tillich, öncelikle vicdan kavramının tarihi sürecine değinmektedir. Bu bağlamda teolojik anlayışı, vicdanın temel karakterini suç bilinci olarak göstermesinden ve imanı bir vicdan meselesi yapmasından dolayı eleştirirken, Hume’ un vicdanın esası olarak duygudaşlığı görmesi, Tillich’e göre boşuna bir çabadır. Zira Hume’un savunduğu *evrensel uyum* fikrinin; dönemin aristokrasisi ve yüksek burjuvanın evrensel uyumun merkezine ahlakı değil, sanatı almasıyla yok olmuştur. Tillich, İskoç okulunun öne sürdüğü sağduyu teorisinin de sekülerleşmiş ahlak anlayışıyla aynı toplum içinde olamayacağı görüşündedir. Öte yandan Tillich,

Heidegger'in rasyonel vicdan anlayışını ve Nietzsche'nin Nihilist anlayışını da savunmamaktadır. Ona göre ahlak ötesi vicdan (transmoral), ahlaki bir yasaya itaat etme ya da etmeme konusunda bir hükümde bulunmamalıdır. Ancak ahlaki emirler sahasını aşan bir gerçekliğe göre yargıda bulunmalıdır. Bu durum ahlak yasasının dayanılmaz geriliminin ötesinde bir süreçtir (Tillich, 2006; Arpacı, 2015; Saltuklu, 2017; Tekin, 2018).

3.2.2 İslam Felsefesi

İslam felsefe tarihinde birçok konu hakkında felsefi ve fikri ekoller oluşmuş ve nitekim İslam medeniyetine zengin bir düşünce mirası bırakılmıştır. Çalışmanın bu bölümünde Farabi'den Akseki'ye, İbn Miskeveyh' den Güngör'e hem klasik hem de modern anlamda aklı, ahlakı, mantığı ve felsefeyi esas alan ciddi bir düşünce havuzundan vicdanın yeri ve işlevselliğine dair bilgiler aktarılacaktır.

Saltuklu (2011), vicdan olgusunu tarihi geçmişi boyutuyla ele almaktadır ve vicdan sözcüğünün günlük dilde çokça kullanıldığını ancak vicdan üzerine düşünmeye ve bu kavramın içerisini doldurmaya başladığında yaptığı araştırmalar sonucunda vicdanla ilgili herhangi atasözü ve deyimle karşılaşmadığını, Arapça bir ifade olmasına rağmen Kur'an'da ve Hadis kitaplarında bu kelimenin var olmadığını ancak Osmanlı'nın son döneminde Batı'dan yapılan çevirilerden sonra yazılan ahlak kitaplarında yer aldığını fark ettiğini ifade etmektedir.

Türker (2018), ise Batı ahlak felsefesinde ahlaki bilinç anlamında kullanılan vicdan kavramının, klasik İslam düşüncesi metinlerinde birebir kullanımının bulunmadığına dair bir kanaatin olduğunu oysa ki, vicdan ve türevlerinin İslam düşünce geleneğinde tasavvuf alanındaki eserlerde görülürken, kelim ve mantık metinlerinde de vicdaniyyat kavramının görüldüğünü, öte yandan yaygın olmamakla birlikte bazı metinlerde modern dönemdeki kullanım alanı olan ahlaki bilinç anlamıyla da kullanıldığını ifade etmektedir. Türker, Sadrüşşeria'nın *Tenkihu'l- Usul* adlı eserinde ve yine bu eser üzerine kendi yaptığı *Tavzih* adlı şerhde, Sadeddin et-Teftazani'nin bu esere yazdığı *Telviḥ* adlı şerhde, İmam Ebu Hanife'nin, "kişinin lehinde ve aleyhinde olan şeyleri bilmesidir" şeklindeki fıkıh tarifini, şerhlerinde vicdan kelimesinin, ahlaki bilinç olarak kullanıldığını ifade ederken, klasik usul geleneği sahasında

yapılan literatür taramasında günümüz Türkçesinde kullanılan vicdan kelimesinin bir uzantısı olarak vicdaniyyat kavramının kullanıldığını da ifade etmektedir.

Tekin (2018), aklın işleyiş tarzlarını inceleyen ve klasik İslam felsefesi usulü olarak bilinen klasik mantık geleneğinde vicdaniyyat kavramının mantık kitaplarında burhan sanatının öncülleri olarak ele alındığını ifade etmektedir. Lakin mantıksal bir terim olan vicdaniyyat kavramı, klasik mantık geleneğinde bütün filozoflar tarafından da kullanılmış değildir. İslam mantık tarihinde lafzen olmasa da anlamca vicdaniyyat kavramını kullanan ilk filozof İbn Sina'dır. İbn Sina, (2005) ilk olarak *İşaretler ve Tembihler* adlı eserinde vicdaniyyata temel olacak nitelikte *itibari önermeler* terimini kullanmıştır. İslam klasik mantık geleneğinde vicdaniyyat, “aklın dış değil iç duygular aracılığıyla sahip olduğu verilere yönelik işlemi sonucunda elde edilmektedir” (Tekin, 2018: 54). Yani vicdaniyyat, klasik mantık geleneğinde bir önerme türüdür. Dolayısıyla modern ahlak felsefesindeki vicdan kavramıyla örtüşmemekle beraber birbirlerinden çok da uzak kavramlar değildir. Zira vicdan, kişinin günlük hayatını idame etmesi sürecinde pratiğe dair ahlaki hükümlerin verilme mercii olarak ifade edilirken. Vicdaniyyat, aklın ahlaki hükümleri verirken kullandığı önermeleridir.

Cengiz (2015), İslam düşünce geleneğinde vicdan kavramını ahlaki bilinç formunda kullanan ilk düşünürün Cahız olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda Cahız'ın eserlerinde vicdan, ayırt etme gücü (temyiz) olarak geçmektedir. Öte yandan ona göre vicdan, kişinin içsel bir öngörüsü yahut iç muhasebesi gibi kalbi bir meleke değil, akli işlevselliği olan bir olgudur. Aşağıda Cahız'ın vicdanın mahiyetine dair görüşü *Kitabü'l Hayevan* adlı eserinden bir paragrafla verilmektedir.

“Bilgi kullanılmasaydı anlamı da olmazdı. Gerekçelendirme olmasaydı getirilen kanıtların da bir anlamı olmazdı. Yararlıyı zararlıdan, iyiyi kötüden ayırmak gibi bir gereksinim olmasaydı Tanrı gözleri de vermezdi. Duyumsayan ve idrak eden bir varlık olarak insan, sahip olduğu ayırıcı yetileriyle gereksinim duyduğunu alır, gereksinim duymadığını ise almaz... Bunun arkasında akıl için bir alan oluşur, uyarılmak (havatır) için sebepler yayılır, doğru görüş için kapılar açılır, duyuşsal bilgiler oluşur, doğal (garizi) vicdanlar meydana gelir, bu vicdanlarla yapılan temyiz, akılların temyiz ettiği şeye yükselir ve yapılan karşılaştırmalarla sınıflandırmalar gerçekleşir. Dünya ameli, ahiret amelini duyuşsal bilgiler, akli bilgilere merdiven olur. Görü bir hedeften başka bir hedefe varır, bilme ve eyleme sürekli bir sevaba erişinceye dek” (Cahız, 2004; Akt. Cengiz, 2015: 117).

Görüldüğü gibi Cahız, kişinin ahlaki eylemlerde bulunabilmesi için, duyu organlarını incelemektedir. İkinci basamakta vicdan oluşumundan söz etmekte, son olarak ise vicdanın zihnin işleyiş sürecine ışık tutarak aklın düşünme eylemini gerçekleştirdiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda Cahız'ın vicdan oluşumu hakkındaki görüşünü; vicdan, sonradan değil doğuştan ve doğal bir süreçtir şeklinde yorumlamak mümkündür.

İslam ahlak felsefesinde son derece önemli bir yere sahip olan İbn Miskeveyh, (2013) "Tehzibu'l Ahlak" adlı eserinde nefsin tanımını yaparken insanı, diğer varlıklardan ayıran bir fiilden bahseder. Bu fiilin, insandaki ayırt etme, düşünme gücünden ortaya çıktığını ve ayırt etmesi sağlam, düşünmesi, seçimi doğru olan kişilerin insanlığının o ölçüde mükemmel olduğunu ifade etmektedir. İbn Miskeveyh, burada her ne kadar vicdan kavramını direkt kullanmasa da modern dönemdeki vicdan kavramının, ahlaki bilinç şeklindeki tanımıyla, İbn Miskeveyh' in "nefs" tanımının birebir eşleştiğini söylemek mümkündür.

Gazzali'nin eserlerinde de vicdan kavramı literal olarak görülmemekle birlikte çalışmanın birinci bölümünde geçen "vicdanla ilgili kavramlar" başlığı altında verilen sorumluluk/ yükümlülük kavramlarıyla Gazzali'nin, ahlak görüşünde vicdanı bulmak mümkündür. Gazzali'nin önemle üzerinde durduğu "yükümlülük" kavramı, emir ve yasaklara uygun olarak eylemde bulunmayı ifade eder ki, burada amaç ahlaki eylemde bulunmak, iç huzuru yakalamaktır. Öte yandan Gazzali literatüründe vicdanın muadili olabilecek kavramlar olarak Kur' an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde olduğu gibi *kalp* ve *nefs* kavramlarını görmek mümkündür. Yine Gazzali' nin ahlaka dair eserlerinde aklın, iyiyi ve kötüyü ayırt etme, eylemleri tartma, bilişsel ve duyuşsal anlamda öngörülebilir bulunabilme yetenekleri, aklın vicdani boyutu olarak değerlendirilebilir (Gazzali, 2002; Hanönü, 2007; Gafarov, 2018).

12. yüzyıl İslam filozoflarından olan İbn Tufeyl, (2010) felsefi görüşlerini, dünyada felsefi romanın ilk örneği olarak bilinen *Hay Bin Yakzan* adlı eseri üzerinden ifade etmektedir. Eserde Hay Bin Yakzan'ın hayat öyküsü anlatılmaktadır. Şöyle ki; Hay Bin Yakzan ömrünü kimsesiz bir adada geçirmektedir. Adaya nasıl geldiği hakkında iki ayrı varsayım bulunmaktadır. Birincisi, ilk insan Hz. Adem'den mülhem toprağın mayalanmasıyla Hay adada var olmuştur. İkinci varsayım ise başka bir adada

doğmuş ve denizde sürüklenerek adaya düşmüştür. Hikayeye göre adaya düşen Hay'a bir ceylan annelik eder. Anne ceylanın ölümüyle hay müşahede ve sezgileriyle Tanrı'ya ulaşır. Daha sonra adaya gelen Absal ile karşılaşır, yaşadığı süreci, müşahede ve sezgileri yoluyla Tanrı'yı buluşunu Absal'a anlatan Hay, Absal'ın memleketine gider. Hay, burada yaşayan insanlara Tanrı' yı bulma yolundaki tecrübelerini anlatır. Lakin süreç Hay'ın düşündüğü gibi gelişmemektedir. Dolayısıyla, Hay boşuna bir uğraş içinde olduğu düşüncesiyle adaya geri döner. Bu bağlamda eser, İslam medeniyetinin insan, Tanrı, bilgi, sezgi algısını sergilemektedir.

Öte yandan batı medeniyetinin muadili sayılabilecek Daniel Defoe'nun, (2016) *Robinson Crosoe* adlı eseri insan üzerine yazılan bir başka felsefi roman türünde eserdir. Şöyle ki; şeker kamışı tarımı ile uğraşan Crosoe yaptığı işten daha fazla kazanç sağlamak için Afrika kıtasından köle getirmek amacıyla bir deniz yolculuğuna çıkar. Fakat gemi bilinmeyen bir adanın civarında batar ve gemiden tek kurtulan Crosoe olur. Robinson, gemiden işine yarayacak bir miktar eşyayı ve işine yaramayacağını düşündüğü yüklü bir miktar parayı kurtarmayı başarmıştır. Adada çok uzun yıllar tek başına yaşayan Robinson, günün birinde sahilde insan ayağına benzeyen izleri ve insan organları, kemikleri görür. Gördükleri karşısında dehşete kapılan Robinson, adaya gelenlerin savaş tutsaklarını yiyen yamyamlar olduğunu düşünür. Günün birinde adaya bir miktar vahşinin geldiğini gören Robinson elinde bulunan ateşli silahla vahşilerin birçoğunu öldürür bir kısmı da bir köleyi adada bırakarak kaçar. Yirmi dört yıl tek başına yaşayan Robinson' un artık adada tek değildir. Adını Friday (Cuma) olarak belirlediği bir arkadaşı vardır. Robinson, Cuma'yı ilkel geleneklerinden kurtarma çabalarına girer bir yandan da İngilizce öğretir. Bir süre sonra Robinson ve Cuma, adanın yakınlarında bir İngiliz gemisi görürler, gemide mürettebat kaptana karşı isyan başlatmış ve kaptanı adaya bırakma kararı almıştır. Adaya bırakılan kaptan Robinson ve Cuma ile iş birliği yapar ve gemiyi tekrar ele geçirir. Böylelikle Robinson için kurtuluş yolu açılmıştır. Artık istikamet İngiltere'dir. Robinson yıllar önce gemiden kurtardığı paralarla zengin bir adam olarak memleketine dönmektedir. Bu bağlamda eser daha çok ideali madde ve fayda olan bir Batı medeniyetini sergilemektedir.

İki ayrı medeniyeti temsil eden eserler üzerinde, “insanın ideal tipi nedir?” sorusu bağlamında bir değerlendirme çalışması yapan Çetin’e (2003) göre, Hay’da var olan şefkat ve vicdan duygusu, Robinson’da yerini güç ve faydaya bırakmaktadır. Doğu insanını temsil eden Hay, tanınmanın yolu olarak içe dönüşü önemserken, Robinson nesnellığe yönelmektedir. Doğu insanı için bilgiye ulaşmanın yolu, vicdan, ilham, sezgi, vahiy iken Batı insanı için zeka, deney, fayda olarak görülmektedir. İslam medeniyeti için hayat amacı, ahlaki değerler doğrultusunda insan olma şerefine ulaşmak olması gerekirken, Batı medeniyetinde hayatın amacı, sosyal siyasal-ekonomik mücadele alanı olarak görülmektedir. Nitekim, İbn Tufeyl’in felsefesini yansıttığı eserinde vicdan kavramını içe dönüş, sezgi, ilham, akletme olarak görmek mümkündür. (İbn Tufeyl, 2010; Çetin, 2003).

Vicdana dair görüşleri için başvurulacak bir diğer İslam filozofu İbn Rüşd’ tür. İbn Rüşd, eserlerinde salih amel, iyi ve güzel eylem için doğru bilginin öneminden söz eder. Filozof, akılla edinilen bilginin, vahiyle edinilen bilgiyle paralellik arz edeceğini savunmaktadır. Öte yandan bir aykırılık söz konusu ise bu durumda akla göre vahyin te’vili gerekmektedir. Filozofa göre, her konuda te’vil yapılamayacağı gibi herkes te’vil yapmamalıdır. Te’vil yapacak kişi doğru düşünüş biçimine sahip olmalıdır. Zira İbn Rüşd’ün kastettiği doğru düşünüş, çıplak akıl, rasyonel ve faydacı bakış değildir. Bilakis vicdan ve kalbî akılla yoğrulmuş, ruhu ve istikameti olan bir yönelimdir (İbn Rüşd, 2013; Çaylak ve Şahbaz, 2015). Bu bağlamda İbn Rüşd’ün vicdan görüşü hakkında aklın ve vicdanın iç içeliğinden söz etmek mümkündür.

Nasiruddin Tûsi’nin, ahlak düşüncesini, felsefi, dini ve tasavvufi metinlerinde ele aldığı görülmektedir. Tûsi’nin ahlak metinlerinde, vicdan kavramının, Kur’ an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde mevcut olan muhtevası ne ise aynı bağlamda görmek mümkündür. Bu kavramlar; nefis, kalp, akıl, tövbe, hikmet, takva şeklinde sıralanabilir. Tûsi’ de nefis, kalp ve akıl dini literatürde olduğu gibi kişinin duygu, düşünce ve eylemlerinin temelini oluşturmaktadır. Ona göre insani nefis, aklıyla iyilik ve kötülükleri ayırt eder. Ulaştığı bilgiyle eyleme geçer, hevasından uzaklaşan nefis eylemlerin sonucunda özgür bir ruha sahip olur. Bu çaba kişideki modern anlamda ahlaki bilinç/ vicdanlı olmaktır. Bu bağlamda Tûsi’nin eserlerinde vicdan kavramının yerini “insani nefis” kavramı almaktadır denilebilir. Öte yandan Tûsi’nin ahlak metinlerinde vicdan pratik ve duyuşsal bağlamdan ayrı tutulmamaktadır. Akıl ile

eylem arasındaki yakın ilişkiyi, Tûsi'nin ahlak metinlerinde tövbe, muhasebe, adalet, hikmet gibi kavramlarda görmek mümkündür. Son olarak Tûsi'de vicdan olgusunun ne'liğine dair bilgileri toplamak gerekirse; ona göre vicdanın kaynağı kişinin iç dünyasıyla ilgili süreçtir, aileden ve sosyal hayattan edinilen bu bilgiler vicdanın aktüelleşmesi aşamasında etkindir, şeklinde değerlendirmek mümkündür (Tusi, 2009; Gafarov, 2018).

İbn Haldun'un felsefesinde, vicdan kavramını bilgi tasavvurunda görmek mümkündür. Bu bağlamda İbn Haldun'un bilgi tasavvuru hakkında vahyi, akli idraklerden daha kapsamlı gördüğünü, din ve vahyi üst otorite olarak kabul ettiğini söylemek mümkündür. Öte yandan tasavvufu, delillere dayalı bir ilim dalı olarak görmemekle birlikte vicdanı, tasavvufta bilgiye ulaşma yolu olarak tanımlamaktadır (Arkan, 2006). Sonuç olarak;

“İbn Haldun kesb ile elde edilen ilmin kesinliğinin duyuru tecrübesi ile sabit olduğunu, ilhâmla elde edilen bilgilerden vahyin kesinliğinin dinen sabit olduğunu, diğer ilhâmî ilimlerin kabul veya reddinin ise, bir vicdan işi olduğunu belirtmektedir” (Akyol, 2011: 14).

Düşünür, bilim adamı ve bir mutasavvıf olan Erzurumlu İbrahim Hakkı, ahlak felsefesinin temel problemlerini din ekseninde yorumlamış ve bu minvalde çözümler üretmiştir. Düşünür ahlak felsefesinin temel konularında, ahlak ve nefsin kuvvetleri hakkında İlkçağ Yunan filozoflarının ve İslam filozoflarının etkisinde kaldığı da görülmektedir. Öte yandan düşünürün eserlerinde Yunan ve İslam felsefesinin tekrarı değil bilakis tasavvuf felsefesinin izleri görülmektedir. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın felsefesinin karakteristik yapısını özetlemek gerekirse; akli unsurlar, dini ve batını fikirler ihtiva ederken, eudamonist (mutçu) bir teleolojiye sahiptir. Ona göre iyi; Allah'ın emrettikleri, kötü; ise Allah'ın yasaklarıdır. Düşünür, eserlerinde, ahlaklı insan olma yolunda müeyyidelerin öneminden söz etmektedir. Bu bağlamda ona göre vicdan, bir muhasebe mercii, bir otokontrol merkezidir. Huzurlu bir vicdanın iyiye teşvik ettiği, yapılan kötü eylemlerden dolayı huzursuz olan vicdanın ise kötülükten men ettiği fikriyle, vicdanın yaptırımını önemser. “Kalp” ve “gönül” kelimelerini manzumelerinde vicdan anlamında kullanan düşünürün, vicdana dair görüşlerini “*Marifetname*” adlı eserinde şu beyitlerle örneklendirmek mümkündür;

- “Gönül aleminde Allah'ın cenneti vardır.....
- Gönül ehli daima o gülü ve gül bahçesini gönülde bulur dimağı olan kişi elbette güzel kokudan hoşlanır.

- *Gönülde bu devlet varken, feleğe minnetim yoktur. Bilge kişinin gönül dışındaki şeylere meyli değil, bilakis onlardan uzaklaşması söz konusudur” (İbrahim Hakkı, 1999: 577).*

Düşünür manzumelerinde, gönlü (vicdan) akıllı kişinin takip edeceği bir rehber olarak görmektedir. Hatta vicdanı akıldan daha üstün tutmaktadır;

- *“Canından irak olan kişinin işi gücü ah- vah etmektir. Kendini bilen ise Allah’ını bilmiştir.*
- *Zahirde sefer edeyim diyen, ayrılık cehennemine düşmüştür. Batında sefer eden ise Allah’ın yüce katına ulaşmıştır.*
- *Gönül, akıl yoluyla sevgiliden uzaklaşmış. Akla aldırış etmeyip de aşk ile saf olan ise güneş ve ay gibi olmuş.*
- *Gönül ve sevgili sensin, sakın kendinden uzaklaşma.....*
- *Kalbine dön bak ve kendini tanı. Sen kimsin? Kendini gönülde gören gönül adamları uyanıklık bulmuştur” (İbrahim Hakkı, 1999: 590).*

Öte yandan düşünür, iyi ve doğruyu bulmada yalnızca vicdanı ya da akli yetkin görmemektedir. Vicdan yahut akıl mutlaka dinin emir ve yasaklarıyla sınırlanmalıdır (İbrahim Hakkı, 1999; Karadeniz, 2006).

Akseki’nin ise din temelli ahlak anlayışında, vicdan kavramı ahlaki sorumluluk bağlamında değerlendirilmektedir. Ona göre ahlaki sorumluluk; “vazifenin yapılmaması, fiillerimizin ahlak kanununa aykırı olması neticesi olarak icap eden bir cezadır. İrade sahibi olan insan, ahlak kanununa aykırı hareket ettiği takdirde, ceza ve sorumluluğa muhatap olur” (Akseki, 1979). Akseki, gayri ahlaki eylemlerin cezasız kalmaması gerektiğini savunmaktadır. Allah’a karşı sorumluluk hissetmeyen kişilerde bahsi geçen sorumluluk takibinin, vicdani mesuliyet ve insanlara karşı sorumluluk duygularıyla mümkün olacağını ifade etmektedir. Ona göre vicdan, insanda var olan bir melekedir. Bu kuvvet; iyiyi kötüden ayırdığı gibi, kişiyi iyiye ve güzele yönlendirir, kötülükten de alıkoyar. Yolunu şaşırان insana doğru yolu gösterir. Öte yandan bu meleke, kişinin eylemlerini, niyet ve maksatlarını inceler, iyi ve kötü mukayesesi yapmasını sağlar, kişinin eylemleri ahlaki kurallara uygun ise vicdanı onu mükafatlandırır; aksi bir durumda ise vicdanın kınaması ve cezasıyla karşılaşılır. Dolayısıyla, “ahlaki sorumluluğun temeli, yani en önce ve vasitasız olarak amellerimizi ve niyetlerimizi inceleyerek onların mahiyetlerine göre bizi sorumlu tutan ve ceza veren, vicdandır” (Akseki, 1979: 106). Aynı zamanda vicdan, kişinin nefs-i natıkasında kalmayarak, başkalarını da değerlendirme aşamasında devreye girer. Başka insanların yaptığı iyi yahut kötü eylemler hakkında yargıda

bulunarak eylem sahiplerine, muhabbet veya öfke duygularının açığa çıkmasına sebep olur. Akseki'ye göre kişide vicdani hadiseler iki şekilde açıklanabilir. İlki hükümler, ikincisi duygulardır. Bu bağlamda, vicdanın akılla bağ kurduğu, kişinin kendini ve çevresindeki yargıladığı aşamadır ki, daha çok niyetler ve maksatlarla ilgili yani eylemlerin öncesindeki bir haldir. İkinci aşama ise duygu ve his aşamasıdır. Kişinin eylemleri sonrasında yaşadığı ruh halidir. Vicdanın takdir ettiği mükafat yahut cezadan kaynaklanan hissiyattır. Akseki, bu iki aşamanın yani vicdanın, kişide ahlaki sorumluluk fikri oluşturduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla Akseki'ye göre vicdan, kişiyi kemal derecesine ulaştıran bir melekedir (Akseki, 1979; Yaran, 2014; Topaloğlu, 2013).

Son dönem İslam düşünürlerinden olan Güngör, vicdanı bir kaideler sistemi olarak görmektedir; sistemin işlevselliği, kişinin kendi yaptığı yahut başkasını yaptığı eylemleri doğru veya yanlış olarak yargılamasında görülmektedir. Bu sistem, kişinin benliğinde doğru eylemler sonrasında iyi duygular, kötü eylemler sonrasında da suçluluk duygusu hissetmesini sağlar. Güngör, ahlaki bilginin elde edilmiş yollarının bilindiğinin, fakat edinilen ahlaki bilginin, duygularla bir araya gelip, vicdan denilen iç-kontrol mekanizmasını nasıl oluşturduğunun analizinin yapılması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre vicdan teşekkülü, “dıştaki kontrol gücünün (anne, baba, öğretmen, yetiştirici) bir iç kontrol mekanizması haline dönüşmesiyle” olmaktadır (Güngör, 1995: 59). Güngör, vicdanın doğuştan insana verili olduğuna inanmakla birlikte iyi bir ahlaki terbiye ile edinilebileceğini savunmaktadır. *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak* adlı eserinde küçük bir çocukta vicdan olmadığını, çocuğun hayat tecrübesiyle vicdanının teşekkül edeceğini ve hatta çocuğun hayat tecrübesi vicdanının kuvvetini belirleyeceğini ifade etmektedir. Dolayısıyla vicdan herkeste aynı etkiyi oluşturmaz. Nitekim, bazı insanlar yaptıkları en ufak bir hatada vicdanlarının sesinden rahatsız olurken, kimileri bu sesi çok rahat bastırmaktadır. Güngör'e göre bu durum çocukluk çağındaki aldığı terbiye ve hayat tecrübesiyle ilgilidir. Zira yaşadığı tecrübelerle kendini tanıyabilen kimseler, başkalarına saygı gösteren, kendi benliklerini kollayan, insan tabiatını tanıyan kimselerdir. Kişilerin birbirinden farklı Ahlaki yargılarının olması bireylerin ahlaki değerlerinin farklı olmasıyla ilgilidir. Bu bağlamda toplumdaki ahlaki değerlerin kaynağı önemlidir. Güngör, ahlaki değerlerin kaynağını din olarak görmektedir. Güçlü bir vicdanın en

çok anne sevgisi gören kişilerde görüldüğünü ifade eden Güngör, vicdanın bozulmaması için de devlete büyük görev düştüğünü savunmaktadır. Şöyle ki, devlet toplum düzenini bozanlara gerekli cezai müeyyideleri uyguladığı takdirde toplum içerisinde ahlaki değerler yerini bulur ve dolayısıyla vicdanlar pekişmiş olur (Güngör,1995; Türkben, 2010).

Sonuç olarak, felsefi anlamda insanlık tarihi kadar eski olan vicdan kavramı hakkında birçok filozof yorum yapmıştır. Bu bağlamda, Batı felsefesinde ve İslam felsefesinde düşünürler, vicdan kavramını literal olarak kullanmasa da kavramın muadili sayılabilecek başka kavramlarla vicdanı tartışmışlardır. Örneğin, vicdanı Antik çağda akıl kavramında bulmak mümkünken daha sonra Batı felsefesinde vicdan kavramı karşımıza sağduyu, duygudaşlık yahut ödev ahlaki olarak çıkmaktadır. İslam felsefesinde ise durum Batı felsefesinden çok farklı değildir. Şöyle ki, İslam ahlak filozofları, vicdanı daha çok Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde vicdanın muadili sayılabilecek kalp, nefis, akıl, gönül gibi kavramlar üzerinden tartışmışlardır. Öte yandan ilk dönem klasik mantık geleneğinde ise vicdaniyyat kavramı karşımıza çıkmaktadır. Klasik mantık geleneğinde kullanılan vicdaniyyat (itibari önermeler) kavramı, vicdanın modern dönemdeki anlamıyla kısmen örtüşmekle beraber İslam felsefe tarihinde daha sonraki dönemlerde vicdan kavramını modern dönemdeki ahlaki bilinç anlamıyla görmek de mümkündür. Vicdan kavramı üzerine tartışılan bir diğer nokta ise vicdanın doğuştan (Tanrı vergisi) mi yoksa sonradan mı? oluştuğu yönündedir. Bu bağlamda genellikle teolojik bakış açısına sahip olan filozoflar vicdanın Tanrı vergisi olduğu görüşünü savunurken bazı filozoflar da vicdanın öğrenilen, eğitilen bir meleke olduğunu dolayısıyla insanoğlunun bu melekeye doğuştan sahip olmasının mümkün olmadığını savunmaktadır. Nitekim gerek Batı filozofları gerek İslam filozofları vicdanın mahiyetine dair birçok farklı görüş öne sürmüştür de genel olarak filozofların birleştikleri nokta; vicdan, kişide iyiyi kötüden ayırmaya yarayan, eylemlerinin öncesinde ona rehberlik yapan, iyi ve güzel eylemlerinin sonrasında iç huzuru vererek kişiyi mükafatlandıran, kötü eylemlerin sonrasında ise kişiye iç huzursuzluğu vererek cezalandıran içsel bir kuvvettir.

3.3 PSİKOLOJİK BOYUTUYLA VİCDAN

Psikoloji, “insan davranışını, bu davranışın arkasında yatan duygu ve düşünceleri inceleyen bir bilim dalıdır” (Sertelin Mercan, 2010: 5). Psikolojinin, genel prensip ve ilkelerinin farklı alanlarda kullanılması ve uygulanması sonucu alt dallar ve uzmanlık alanları ortaya çıkmıştır. Bireyin, kronolojik yaşıyla fiziksel, bilişsel, duyuşsal, ahlaki ve sosyal alanlardaki davranışlarının ilişkileri üzerinde duran, bireydeki değişimleri inceleyen ve psikolojinin en temel çalışma sahalarından biri olan uzmanlık alanı ise gelişim psikolojisidir (Külahoğlu, 2011).

Gelişim psikologlarının, insanın ahlaki ve vicdani gelişimi hakkında pek çok görüş bildirmiş ve gelişim teorileri ortaya koymuş olduğunu ve bu bağlamda İmamoğlu onlara göre “insanın iç dünyasında bir duygu, bir yeti, bir mekanizma olarak beliren vicdanın, oluşum ve gelişim aşamalarına, işleyişine bazı psikolojik öğelerin dahil” (2010: 133) olduğunu ifade ettiklerini belirtmektedir. Öte yandan alan yazında çocuğun ahlaki gelişiminin başlama evresi olarak vicdanın uyanması milat kabul edilmekle beraber “psikologlar genel olarak *ahlaki gelişim* terimini, davranışı kontrol eden içsel ölçütlerin kazanılmasını anlatmak için kullandıkları” (Hökelekli, 2007: 626) görülmektedir. Bu bağlamda Çiftçi Arıdağ, bireyin ahlaki gelişimini konu edinen araştırmacıların odaklandıkları üç nokta olduğunu ifade etmektedir. Bunlar; “*ahlaki düşüncelerin ve yargıların gelişimi, ahlaki duyguların ve değerlerin gelişimi, ahlaki davranışların gelişimi*” (Çiftçi Arıdağ, 2010: 149) şeklinde sıralanmaktadır.

Çalışmanın bu bölümünde vicdan kavramının psikolojik boyutu ele alınırken kuramlarda ahlak ve vicdan üzerine yaptıkları çalışmalarla ön plana çıkan psikologların görüşlerine yer verilmektedir. Bu bağlamda ilk olarak; *ahlaki düşünce* başlığını referans alan, ahlaki bilişi öne çıkaran, bilişsel gelişim kuramının temsilcilerinden Piaget ve Kohlberg’in çalışmalarına, ikinci aşamada; *ahlaki duygu* kavramının temel alındığı psikanalitik kuramının temsilcileri Freud ve Zulliger’in çalışmalarına, son olarak; *ahlaki davranış* başlığını referans alan ve ahlaki davranış, davranışçı kuramın kavramları olan öğrenme, pekiştirme, ödül ve ceza ile birlikte inceleyen öte yandan sosyobilişsel açıklamalar ile model ve gözleme dayalı öğrenme

deneyimi üzerinde duran sosyal öğrenme kuramının temsilcilerinden olan Bandura'nın görüşlerine yer verilmektedir (Yıldız, 2010).

3.3.1 Bilişsel Kurama Göre Vicdan

Bilişsel kuram, “bireyi bilgiyi işleyen, dış dünyanın bir iç modelini oluşturan ve amaçlarına ulaşmak için planlar ve stratejiler geliştiren bir organizma olarak görür” (Eylen Özyurt, 2010: 17). Bilişsel gelişim kuramcılarına göre çocuklardaki ahlaki gelişim düzeyi, çocuğun biyolojik yaşı ile doğru orantılıdır. Kurama göre çocuk, olgunlaşmaya bağlı olarak zihnindeki sistemli sıralamayı gerçekleştirmektedir. Böylece yapılması uygun olan ve olmayan eylemleri ayırt edebilmektedir (Tuzcuoğlu, 2005; Yıldız, 2010). Bilişsel gelişimi temel alarak çocukların doğru ve yanlış çıkarımını anlamaya çalışan, bu konuda ilk kuramsal görüşü öne süren Piaget'tir.

Piaget'e göre ahlaki gelişim zihinsel gelişimle yakından ilgilidir. Piaget, ahlaki gelişimin belli evreler içinde gerçekleştiğini öne sürmüştür. Öte yandan çocuğun ahlaki gelişimi, bilişsel gelişimi yanında sosyal çevresiyle de yakından ilgilidir. O ahlak kavramını, ahlaklı olmayı iki kurala bağlamaktadır. İlk olarak ahlaklılık, sosyal düzenin kurallarına uyarak ve saygı duyarak mümkündür. İkinci olarak ise adalete ve bireyin başkalarının haklarına saygı duymanın önemini bilişsel bir müzakereden geçirme sonucunda ulaştığı vicdani hassasiyete bağlamaktadır. Piaget'in ahlaki gelişim basamaklarını üç başlık altında toplamak mümkündür. Buna göre;

- *Ahlak öncesi dönem (0-4 yaş):* Ahlak, yapılan ahlak tanımlarından yola çıkılarak şu şekilde tanımlanabilir; kişinin kendi dışındaki akıl sahibi veya akıl sahibi olmayan evrendeki her varlığa karşı sorumluluklarının sistematiğidir. Piaget, doğumdan 4-5 yaşına kadar olan sürede çocuğun benmerkezci eğilimlere sahip olduğunu dolayısıyla başkalarının görüşlerini önemsemediği bu dönemin, ahlaki sorumluluk bilincinden muaf olduğu bir aşama olarak tanımlamaktadır.
- *Dışa bağımlı (heteronom) dönem (5-9 yaş):* Bu dönem dışa bağımlı bir dönemdir. Çocuğun ebeveyninden ve çevresinden öğrendiği kurallar kutsaldır ve değiştirilemez gerçeklerdir, öğrenilen bu kurallara her koşulda herkes uymalıdır. Bu döneme çocuğun iyiyi ve kötüyü, ebeveyninin ve sosyal çevresinin çocuğa verdiği bilgiler dahilinde tanınması süreci denilebilir. Bu süreç bir sonraki

basamak için oldukça önemlidir. Zira bireydeki vicdanın aktüelleşmesi çocuğun bu dönemde aldığı terbiyeyle son derece ilişkilidir.

- *Özerk (otonom) dönem (10 yaş sonrası):* Bu aşamada artık kurallar değişmez yasalar değildir. Çocuk bu dönemde yaptığı eylemleri, ona yapılanları ve çevresinde olup biteni niyetlere ve koşullara göre değerlendirmektedir. Yani şimdiye kadar bilinç dünyasında oluşturduğu iyi ve kötünün tercihini vicdanını da işe koşarak yapmaya başladığı dönemdir (Tuzcuoğlu, 2005; Yıldız, 2010; Çiftçi Arıdağ, 2010; Can, 2011).

Bilişsel kuramın bir diğer temsilcisi olan Kohlberg ise ahlak gelişimi kuramını oluştururken, Piaget'nin görüşlerini temel almıştır. Dolayısıyla ahlak gelişimi için bilişsel gelişimin zorunlu olduğunu savunur ve yine Piaget gibi bireyin güncel ahlak gelişim evrelerini belirlemek için ahlaki ikilemlerden oluşan öykülerden yararlanmıştır. Kohlberg deneklere öyküleri verdikten sonra anlatılan durumla ilgili bir karar vermelerini ister. Verilen kararlar ölçülmek istenen, kararın doğruluğu, yanlışlığı değil; çözüm aşamasında deneklerin dayanak noktalarıdır. Yani bu bir akıl yürütme sürecidir ve bu süreç Kohlberg'e deneklerin ahlaki gelişim düzeyinin ip uçlarını vermektedir. Elde edilen veriler uygun evre kategorilerine yerleştirilerek kodlanır. Kohlberg'in sisteminin temel direği ise ardışık evreleridir. Her evre tutarlı bir ahlak felsefesini temsil eder (Çiftçi Arıdağ, 2010; Wright, D. ve Croxen, M. 1989). Kohlberg ahlak gelişimi ile ilgili üç düzey ve altı alt evre belirlemiştir;

- *Gelenek Öncesi Dönem (4-9 Yaş):* Bir diğer adı *anlaşmalar ve sözleşmeler öncesi* düzey olan bu dönemde, çocukta henüz bilinen anlamda bir ahlak kavramı oluşmamıştır. Yetişkinlerin koyduğu kurallara ceza göreceği korkusuyla, harfiyen uyan çocuk, eylemlerindeki ahlaki gerekçelendirmelerde pragmatik bir tutum sergilemektedir. Toplumsal beklentilerden ziyade ben / ego esastır.
- *Ceza ve İtaat (4-5 yaş):* Bu evrede, “kurallara uymanın ve doğru davranışın nedeni, otoritenin üstün iktidarından ve olası cezalandırılmadan kaçınmaktır” (Çiftçi Arıdağ, 2010: 165).
- *Çıkara Bağlı Alışveriş /Saf Çıkarıcı Evre (6-9 Yaş):* Eylemlerin ahlaki doğruluğunun göreceli bir biçimde algılandığı, bireysel çıkarlar doğrultusunda eylemde bulunulduğu, ahlaki değerlerden ziyade pratik muhakemelerin ön planda olduğu bir evredir.

Geleneksel düzey (10-18 yaş): İyi insan olmanın, ahlaklı olmanın ve bunlar için de ahlaki ve dini yasaların önemini fark edildiği bir düzey olarak tanımlanmaktadır.

- *Kişiler arası ilişkiler ve uyum (10-15 yaş):* Kişiler arası ilişkiler ve uyumun öncelendiği, empati becerisinin, ödev ve hak kavramının geliştiği evredir.
- *Toplumsal sistem ve vicdan (10-15 yaş):* Ahlaki ve dini yasaların anlam kazandığı ve içselleştirildiği bir evredir. Olayların ve eylemlerin somut sonuçlarından öte soyut boyutunun da algılandığı ve bireysel vicdan bağlamında değerlendirildiği bir evredir. Vicdan gelişimi için önemli bir aşamadır.

Gelenek ötesi düzey (18 ve yukarı): Ahlak gelişiminin en üst düzeyi olan gelenek ötesi düzey, ilkeli ahlak dönemi olarak da isimlendirilir. Normlar, dini ve ahlaki kuralların akıl süzgecinden geçirilerek içselleştirildiği bir evre olarak tanımlanmıştır.

- *Toplumsal- sosyal anlaşma (18-20 yaş):* sosyal anlaşma evresi olarak da adlandırılan bu evrede, toplumsal kuralların çok daha üstünde bir hayat felsefesinin olduğu, spesifik yasaların daha genel ahlaki prensiplere göre yargılandığı bir evredir.
- *Evrensel ahlaki ilkeler (20 yaş ve yukarı yaş):* Evrensel ahlak ilkeleri eğilimi evresidir. Bu evrede, “birey tüm insanların eşit olduğu ilkesinden yola çıkarak kendi ahlak ilkelerini başkalarından bağımsız olarak” belirlemektedir (Yıldız, 2010: 218). “Doğru ve yanlış, ahlaki erdem olarak kişinin kendi vicdanı tarafından ve kendi geliştirdiği ahlaki ilkeler ile belirlenmektedir” (Yıldız, 2010: 218).

Kohlberg’e göre zihinsel evrelerin gelişimine paralel olarak sosyal ahlak evreleri de kazanılmaktadır. “Ahlaki yargı, kişinin kendisi için istediğini başkaları için de isteyebilme; başkalarının haklarını, kendi haklarına karşın tartmasıdır” (Hökelekli, 2007, 628).

3.3.2 Psikanalitik Kurama Göre Vicdan

Freud, Ahlak gelişimi konusunda, ahlakın duygu boyutu ile ilgilenen Psikanalitik/psikanaliz kuramının en önemli temsilcilerindedir. Freud’e göre kişilik üç kısımdan oluşmaktadır. Bunlar *id*, *ego*, *süperego*’dur. *İd*; doğuştan getirilen, ruhsal enerjinin

kaynağı olan kişiliğin temel yapı taşıdır. Freud, *id*' i gelişimin başlangıcı olarak kabul eder ve bu dönem ahlak öncesi dönemdir. Bu aşamada çocuk ihtiyaçlarını anında ve tam olarak karşılanmasını beklemektedir ve haz ilkesine göre yaşamaktadır. Freud'e göre *İd* içgüdülerin (libido ve saldırganlık) kaynağıdır. O içgüdü kavramını kendine özgü bir anlamda kullanmıştır. Ona göre içgüdünün gücü, yönü ve nesnesi bulunmaktadır. Öznel bir yaşantı dünyasını temsil eden *id*, ivedi bir şekilde tatmin edilmek istemektedir. *Ego*; kişiliğin akılcı, mantıklı bölümünü temsil etmektedir. *İd*' den gelen içgüdüsel isteklerin dış dünyayla eşleştirilme ve bütünleşmesiyle uğraşır. Kişiliğin yürütme organı olarak yahut karar organı olarak tanımlanır. *Süperego*; vicdan demektir. İçsel kişilik mercii olarak da adlandırılan bu aşamada kişinin ebeveyninden öğrendiği ahlak kuralları çocuğa eylemlerinde ve düşünce dünyasında eşlik etmektedir (Bacanlı, 2001; Çiftçi Arıdağ, 2010).

Freud (2012), vicdan kavramından ilk defa “*Narsizm Üzerine ve Scheber Vakası*” adlı çalışmasında söz etmektedir. Ona göre vicdanın görevi egoyu gözlemek ve ego ideali ile ölçmektir. Freud, ego idealiyle süper egoyu eşanlamda kullanmaktadır. Süper ego kişinin ahlaki yönünü temsil eder. Şöyle ki süper ego, egonun denetimli halidir. Bu denetim ego döneminde anne- babanın emir ve yasakları doğrultusundadır ancak çocuk büyüdükçe anne- babanın yerini öğretmenler ya da diğer otoriteler alır. Sonrasında da bu denetim vicdan formuna bürünmektedir. “Vicdanın talepleri ve egonun aktüel performansı arasındaki gerilim, bilinç dışı bir suçluluk duygusu olarak yaşanır. Vicdan ya da bilinçdışı suçluluk duygusu, aynı zamanda süper egonun, egoya hükmetme biçimidir” (Freud, 2012: 17). Yani, “süper ego, insanın vicdani yanını oluşturur. Ancak süper ego genelde suçlayıcı bir tavır takınır. Bu nedenle insanın psikolojik sağlığının yerinde olabilmesi için süper egonun insanileştirilmesi gerekmektedir” (Akbaba, 2012: 170-171).

Öğretmen ve psikoterapist olan Zülliger (2000), “*Çocuk Vicdanı ve Biz*” adlı çalışmasında öğretmenlik ve çocuk psikoterapistliği yaptığı dönemde karşılaştığı vakaları Freud' ün kurucusu olduğu psikanaliz kuram bağlamında değerlendirmiştir. Öte yandan ona göre psikanaliz pek isabetli bir terim değildir zira insanlar tarafından bu terim, insan ruhunun bileşim yoluyla elde edilen kimyasal bir maddeye benzediği ve psikanalizle bu maddelerin ayrıldığı sanılmaktadır. Oysaki psikanalizle ruhsal güçlerde yeni bir düzenlemenin ve eskisine benzemeyen bir dengenin kurulması

amaçlanmaktadır. Nitekim insan ruhu bir bütündür ve her vakit bir sentez özelliğini koruyacaktır. Zülliger, çalışmasında; vicdanı insanın doğarken beraberinde getirdiğini, bu istidatın evrende içkin normatif yasa tarafından desteklendiğini ifade etmektedir. Ona göre vicdanın gelişmesi için ilk uyarı çocuğun sevme gücüne kavuşmasıyla olur. Zira sevip saymayı öğrenen çocuk değişik örneklerle (imago) özdeşleşme gerçekleştirecektir. Özdeşleşilen örneklerin ahlaki buyruklarını içe aktararak bunlara önce vicdanın sesi daha sonra kendine özgü ahlaki gereksinimler ve nihayetinde mutlak'a karşı bir yükümlülük olarak bakacaktır. Öte yandan vicdanın oluşumunda toplumun etkisi yadsınamaz. Zira ona göre insan, ruhundaki ahlak mekanizmasının sadece küçük bir parçasının bilincindedir, büyük parça ise bilinçdışıdır. Zülliger, çocuktaki içsesin (vicdan), önceleri çocuğun otorite olarak gördüğü somut kişilerin sesiyle eşleştiğini zamanla nesnelleştiğini nihayetinde tanrısal iradenin aracısı olarak görüldüğünü saptamaktadır. Çocukta yetenek halinde var olan vicdanın uyandırılması bir eğitim işidir. Sevgi, bu eğitimin ilk basamağını oluşturmaktadır. Ceza ise vicdan gelişimine ket vurmaktadır. Zira ceza alan çocuğun vicdanı olaya kapanmış, kefareti ödenmiştir. Ona göre çocuk yanlış eylemde bulunduğu vakit yalnız bedensel cezalardan korkup bu eylemden geri kalmaz, çocuğun asıl korkusu sevgi kaybı yaşamamaktır. Öte yandan Zülliger, vicdanda bilinçsiz bir bölüm olduğunu, bu aşamanın dışı vurumunun, *itiraf zorunluluğu*, *özeleverisi eğilimi* ve *ceza gereksinimiyle* kendini gösterdiğini savunmaktadır. *İtiraf zorunluluğu*; çocuğun vicdanı üzerindeki yükü gönüllü bir şekilde itiraf etmesidir. *Özeleverisi*; çocuğun vicdanının ahlaki açıdan kabullenemediği bir durumu farklı eylemlerde yahut olaylarda göstermesidir. *Özcezalandırma*; çocuk bir hata işler, bir yasağı çiğner ve benzeri bir davranışta bulunursa kendini yalnızlık içine itilmiş, soyutlanmış hisseder. Yani *ben*, kendisiyle *üstben* arasındaki karşıtlığı hisseder; kişiliğin çekirdeği *üstben* şöyle der *ben*'e 'sen bana yabancı düştün, seni tanımıyorum artık, çünkü koyduğum yasaya karşı çıktın'. İtiraf zorunluluğu; pişmanlığı, iyileşmeyi amaçlayan bir istem ve dürtüdür, özeleverisi ve özcezalandırma ise bazen çocuğun vicdanındaki yükü atması ve iç huzura kavuşması için bir yol olabilirken bazen de çocuğun kötü bir çocuğa dönüşmesine sebebiyet verebilir. Bu durum vicdansal tepki olarak nitelenmektedir. Zülliger, insanın evrenin tacı

olduğuna, bu şerefe hak etmek için tam anlamıyla gelişmiş, çarpık yanı bulunmayan bir vicdanı ruhunda barındırması gerektiğine inanmaktadır.

3.3.3 Sosyal Öğrenme Kuramına Göre Vicdan

Alanyazında ahlakın bileşenleri genellikle; yargı (biliş), motivasyon (duygu) ve davranış (eylem) şeklinde sıralanmaktadır. Bu bağlamda vicdan olgusu davranışsal boyutuyla ele alındığı takdirde sorulması gereken ilk soru, davranış nedir? olmalıdır. Bacanlı (2001: 13), davranışı; “insanın zihinsel ve bedensel tavır ve hareketleridir” şeklinde tanımlamaktadır. Sosyal öğrenme kuramcıları ise ahlakın davranışsal boyutuyla ilgilidirler ve “ahlak gelişimini ani bir değişim olmaksızın süren derece derece ve sürekli biçimde ilerleyen birikimli toplumsallaşma olarak” görmektedirler (Yıldız, 2010: 215). Sosyal öğrenme kuramının kurucusu Alfred Bandura’dır. Bandura’nın kuramı; *gözlem* ve *bireyin bilişsel özellikleri* kavramlarından hareket etmektedir. Buna göre; “ahlaksal davranışlar diğer davranışlar gibi toplumsallaşma sürecinde pekiştirme, ceza ve gözleme dayalı olarak öğrenilmelidir. Pekiştirilen ve kabul edilen davranışlar daha sonra ve kendi kendini denetlemek için temel bir ilke haline gelmektedir” (Yıldız, 2010: 215). Sosyal öğrenme kuramının temel kavramları ve görüşünü şu şekilde vermek mümkür;

- “Sosyal öğrenmede temel faktör, bireyin başkalarının davranışlarını gözlemleyerek öğrenmesidir. İnsanlar sadece kendi deneyimlerden dolayı öğrenmezler, başkalarını gözlemleyerek de öğrenirler.
- Gözlemlenen davranışların sonunda modelin almış olduğu tepki, gözlemleyen o davranışı benimsemesindeki kararı etkilemektedir. Sosyal öğrenme ortamı, öğrenenle öğretenlerin etkileşim içinde olduğu, öğrenene gözleme, taklit etme ve zihinsel fonksiyonlarda bulunma fırsatı sağlamaktadır.
- Sosyal öğrenme kuramının altı temel ilkesi vardır; 1. Karşılıklı belirleyicilik, 2. Sembolleştirme kapasitesi, 3. Öngörü kapasitesi, 4. Dolaylı öğrenme kapasitesi, 5. Kendini düzenleme kapasitesi, 6. Kendini yargılama kapasitesi.
- Kişinin kendini yargulamada öz-yeterlilik durumu ortaya çıkmaktadır. Öz-yeterlilik, bireyin göstermesi gereken performans ile kendi kapasitesini karşılaştırması sonucunda istenilen davranışı yapıp yapmayacağına ilişkin yargısıdır” (Korkmaz, 2011: 238).

Sosyal öğrenme kuramına göre;

“Ahlaki normlar, kültürdeki mevcut, hakim beklentilerle eşit görülür. Birey, dışsal sosyalleşme etkilerinin bir ürünü olarak kabul edilir. Kuralları izlemenin motivi çıkarın/kârın maksimize edilmesidir. Birey negatif dışsal (ceza) ya da

negatif içsel (vicdan azabı) yaptırımlarından kaçınmaya çalışır” (Çiftçi Arıdağ, 2010: 174).

Sonuç olarak bireyin vicdan gelişimi, zihinsel ve kişilik gelişimiyle yakından ilgilidir. Soyut bir kavram olan vicdanın çocukta hangi dönemde ifşa olacağı yahut hayatında ne kadar etkili olacağı psikoloji tarihinde tartışılan konulardan biri olmuştur. Bireyin ahlakiliğinin temelinde önemli bir yer teşkil eden vicdanın doğru bir rehber olabilmesi için eğitilmesi ve terbiye edilmesi gerekmektedir. Vicdanın terbiyesi bireyin gelişim süreciyle paralellik arz etmektedir. Bu bağlamda *Bilişsel kuramcılar*; ahlaki gelişimin yaşla orantılı olduğunu savunmaktadırlar. Piaget, çocuğun ahlaki ve bilişsel gelişim evrelerinde vicdana *özerk dönem/ otonom* dönemde yer verirken, Kohlberg ikinci düzeyde vicdan kavramından bahsetmektedir. *Psikanalitik kurama* göre ise vicdan kavramı (ahlaki farkındalık) fallik döneminde kendini göstermektedir. Kuramda vicdan, *süperego* kavramıyla ifade edilmektedir. Davranışçı yaklaşım *sosyal öğrenme kuramına* göre ise bireyin tercihlerini ve eylemlerini, model aldığı kişiler etkiler, modellerden edinilen bilgileri çocuk içselleştirir ve nihayetinde içinde kendi ahlaki tercihlerini yapacağı bir sistem (vicdan) oluşturur. Bandura, kuramında vicdan kavramını literal manada kullanmamışken Piaget, Kohlberg, Freud ve Zülliger’in vicdan kavramını açık bir şekilde kullandığı görülmektedir.

3.4 SOSYOLOJİK BOYUTUYLA VİCDAN

Vicdanın diğer disiplinlerle olduğu gibi sosyoloji ilmi ile de yakından ilişkisi vardır. Sosyolojinin sözlük anlamı “toplum bilim” dir (TDK, 2005: 1797). Ancak Bozkurt (2015), bu tanımın yetersiz olduğunu ifade eder, ona göre; “sosyoloji, bireysel yaşam kalitemizin, toplumsal yaşam kalitemizden bağımsız düşünülemeyeceğini iddia eden bir bilim dalıdır”. Sosyolojinin kurucusu olarak bilinen Auguste Comte, “sosyolojiyi *pozitif bir bilim ve toplum mühendisliği* olarak tasarlamıştır. Tıpkı doğa bilimlerinde olduğu şekilde toplumsal yasaları bulmak istemiştir. Sosyoloji için ilk kullanılan sözcük sosyal fiziktir. Ancak daha sonraları *sosyoloji* sözcüğünü icat etmiştir” (Bozkurt, 2015: 30). Selefî olan Comte’dan etkilenen Emile Durkheim sosyoloji tarihinin ilk profesörüdür. Ziya Gökalp’e göre “Durkheim sosyal yapının tabii

parçaları olan toplulukları göz önüne aldığı içindir ki, en sözü geçen bir sosyolog olarak tanınmıştır (Gökalp, 2016: 32).

“Durkheim, sosyolojiyi; “psikolojiden farklı olarak, bireysel bilinçle değil, kolektif bilinçle ilgilenir” (Bozkurt, 2015) şeklinde tanımlar. Durkheim *Toplumsal İş Bölümü* adlı doktora çalışmasında genel ahlâka olan ilgisini farklı biçimlerde ve farklı kavramlarla sergiler. Bu kavramlardan biri *kolektif bilinç* kavramıdır. “Kolektif bilinç/ vicdan” (Ritzer, 1992: 6) ise “bir toplumun ortalama üyelerinin ortak inanç ve duygularıdır” (Bozkurt, 2015: 366).

Durkheim’ a göre “Toplum, ahlakın zorunlu koşuludur” (Durkheim, 2006: 454). Ona göre ahlak/vicdan bireylerin ferdi ahlakıyla oluşmaz. Zira insan toplum içinde yaşadığı müddetçe ahlaklı bir varlıktır, “çünkü ahlaklılık bir topluluk içinde dayanışma durumunda bulunmaktan oluşur ve dayanışmayla koşul olarak değişir” (Durkheim, 2006: 454). Öte yandan “İş bölümü toplumsal dayanışmanın önde gelen kaynağı olduğundan, aynı zamanda ahlak düzeninin temeli olmaktadır” (Durkheim, 2006: 456).

“Aslında genel ahlak, insan vicdanını oluşturan tüm düşünce ve duyguları buyururken aynı kuralı anlatmıyor mu? Kuralın olmasını buyurduğu insan genel insandır. Gerçekte tam olarak gerçekleştirilmemiz gereken insan vicdanı, içinde yer aldığımız toplumun ortak vicdanından başka bir şey değildir” (Durkheim, 2006: 451).

Durkheim, ortak vicdanın oluşumunda hukuk ve ahlaktan bahseder, ona göre; “Hukuk ve ahlak, bizi birbirimize ve topluma bağlayan ve bireyler yığınını tek ve uyumlu topluluğa dönüştüren bağların toplamı” (Durkheim, 2006: 453) dır. Saltuklu ise Ahlak- vicdan ilişkisinde vicdanın önemini vurgular ve hukuk-ahlak ilişkisinde, *hukukun asgari ahlak* olduğunu ifade eder. Nitekim ona göre hukuk, “halkın vicdanından kaynaklanır, ulusun ruhunun bir ürünüdür” (Saltuklu, 2017: 142).

Öte yandan Ülken, (1993) sosyoloji adlı eserinde vicdan kavramına *hukuk sosyolojisi* başlığı altında değinmiştir. Şöyle ki, hukukun ictimai bir kurum olduğunu ifade eder ve bu ictimai kurumu ikiye ayırır. İlki *objektif* görünüşüdür ki hukukun bu yönü “insana zorla yükletilebilen ve dışarıdan yaptırıcı kuvvetleri olan hukuki kaidelerdir” (Ülken, 1993: 230). İkincisi ise *sübjektif* görünüşüdür ki hukukun bu görünüşü ise bize “bizim onun varlığı hakkında duyduğumuz histir yani ahlak veya ahlaki hukuktur” (Ülken, 1993: 230) şeklinde ifade eder. Dolayısıyla hukukun konumuzla

irtibatlı olan kısmı Ülken' in *sübjektif hukuk* olarak adlandırdığı kısımdır. Ona göre, “cemiyetin yaptırıcı kuvvetini biz kendi içimizde duyarız, hukuki emirleri yapmadığımız zaman ondan dolayı duyduğumuz pişmanlık ve vicdan azabıdır” (Ülken, 1993: 232).

Durkheim' a göre kolektif şuurun (vicdan) bir diğer başatı bilgidir. Ona göre, “bilim vicdanın en yüksek olgunluk aşamasına ulaşmış biçiminden başka bir şey değildir” (Durkheim, 2006: 78). Zira günün standartlarına göre yaşamak, bireysel ve toplumsal vicdan alanının genişleyip aydınlanmasıyla ilgilidir. “Vicdan ne kadar bilgisizlik karanlığında ise değişime de o denli karşı çıkar; çünkü ne değişimin zorunluluğunu ne de olması gereken yönünü yeterince çabuk kavrayamaz” (Durkheim, 2006: 78). Tekşen, (1940) Durkheim' ı destekler biçimde *vicdan felsefesi* adlı çalışmasında içsel bir mücadele yaşayan kişinin, vicdanı anlaması ve vicdanın kısık sesini duyabilmesinin bilgiyle mümkün olabileceğini ifade etmektedir. Nitekim gerekli olan ahlaki bilgiye sahip olamayan birey (yapmakta olduğu veya yapacağı) eylemlerini mantık çerçevesine bürüyerek ahlaksız eylemlerde bulunabilir. Böyle bir durumda tercih aşamasında kişiye vicdanının sesini, ahlaki bilgisi ulaştırır.

Erdem Durkheim' ın ahlak ve vicdan anlayışını şu şekilde yorumlar; ona göre, “Ahlakın kökü doğrudan cemiyette aranmalıdır. Ahlak cemiyette doğar fakat ferdi davranışta gerçekleşir. Kolektif şuur, cemiyette olup bitenleri fertlerden iyi görür” (Erdem, 1999: 218).

Ünlü psikanalist, sosyolog ve filozof olan Erich Fromm, (ty) *İtaatsizlik Üzerine Denemeler* adlı çalışmasında vicdanı ikiye ayırır. İlki yetkinin iç sesi olan *otoriter vicdandır*. Bu, bizim hoşnut etmeye gönüllü olduğumuz, hoşnut etmemekten korktuğumuz bir olgudur. İkincisi ise “insani vicdandır, dışsal ödüllendirme ve onaylamalardan bağımsız, insandaki sezgisel bilgi üzerine kurulu olan bir olgudur” (Fromm, ty: 10). Çalışmanın bu bölümünün mahiyeti icabı Fromm' un *otoriter vicdan* olarak adlandırdığı kavram aktarılacaktır.

Fromm'a (1994: 107) göre otoriter vicdan, “içe mal edilmiş bir dış otoritenin, ana-babanın, devletin, ya da belli bir kültür içerisindeki herhangi bir otoritenin sesidir”. Oysa ki, insan içsel bir ahlaki bilince sahip olmadıkça vicdandan söz etmek güçtür, zira böyle davranışlar pragmatist bir kişilik oluşumundan öteye gidemez. Fromm

böyle bir vicdan anlayışının kişide vicdan azabından kaynaklanan suçluluk duygusu yerine kişilerin otoritelerden kaynaklanan duydukları korku duygusundan ibaret olduğunu ifade eder. “Yani bu insanlar kendilerini suçlu olarak görecektir yerde, korkmaktadırlar” (Fromm, 1994: 173). Kimdir bu kişide bilinçli ya da bilinçsiz olarak otoriter vicdan oluşumunu sağlayanlar? Fromm, bunları ana-baba, devlet, dini müeyyideler, kamuoyu gibi kişi ve kurumlar olarak ifade etmiştir. Kişi dünyaya gözünü açtığı andan itibaren sözü geçen kişi ve kurumların koyduğu normları benimser ve içselleştirir ve normlar doğrultusunda doğru ve yanlış değerlerini oluşturur. “İnsan kendi dışındaki bir şeye karşı sorumluluk duyacak yerde, kendi içindeki bir şeye, vicdanına karşı sorumluluk duymaya (korkmaya) başlar” (Fromm, 1994: 173). Vicdan, eylemlerin ahlakiliğinde dış otoritelerden kaynaklanan korkudan çok daha etkilidir, nitekim insan dış otoritelerin yaptırım gücünden kaçabilirse de kendisinin bir parçası haline gelmiş olan içselleştirilmiş otoriteden kaçamaz. “Bir insanın korktuğu dış otoritelerin varlığı, içe mal edilmiş olan otoriteyi -vicdanı- hiç durmadan besleyen kaynaktır” (Fromm, 1994: 174).

Öte yandan “Otoriter vicdan içselleştirilmiş olsa bile kişinin dışındaki bir güce itaat eder. Otoriter vicdana itaat, dış güçlere ve düşüncelere yönelik tüm itaatler gibi, var olma ve kendini yargılama yetisi olan insani vicdanı zayıflatma eğilimindedir” (Fromm, ty: 11). “Otoriter vicdanın kapsamına giren şeyler, otoritenin emirlerinden ve yasaklarından kaynaklanmıştır; otoriter vicdan, kuvvetini, otorite karşısında duyulan hayranlık ve korku gibi heyecanlardan almaktadır” (Fromm, 1994: 175).

Gökalp’ e göre Türk sosyoloji ekolünün teorik temellerini Emile Durkheim’ ın teorileri üzerine kurmuştur. Onun vicdan anlayışı milliyetçilik ülküsü doğrultusundadır. Şöyle ki; “Dünyanın doğusu ve batısı bize açık olarak gösteriyor ki bu asır milliyetçilik asrıdır. Bu yüzden, yüzyılın vicdanları üzerinde en etkili kuvvet de milliyet ülküsüdür” (Gökalp, 2016: 11) diyerek, vicdana bakış açısını ifade etmektedir.

Gökalp, (2016) toplumsal vicdanın (bilicin) üç boyutuna dikkat çeker, ona göre toplumsal bilincin temelini “Milliyetçilik, ümmetçilik, çağdaşlık” ülküsü oluşturur. Toplumsal bilinci yansıtan en önemli kriterin ise “dil” olduğunu ifade etmektedir. Meriç (1980), Gökalp’i bu görüşünde destekler ve Türk aydınının aslına yabancılaşmadan kendi gerçeğini kendi diliyle anlatması gerektiğini, bunun bir vicdan meselesi olduğunu ifade eder.

Emile Durkheim' in teorileri üzerine kurmuştur. Onun vicdan anlayışı milliyetçilik ülküsü doğrultusundadır. Şöyle ki; “Dünyanın doğusu ve batısı bize açık olarak gösteriyor ki bu asır milliyetçilik asrıdır” (Gökalp, 2016: 17). Yani ;

“Vicdanın görevi, toplumsal çekiciliği bulunan kıymetleri değerlendirmek, aklın görevi ise varlıklarla ilgili objektif gerçekleri iyice incelemektir. Vicdan bize gayeleri, akıl çareleri gösterir” (Gökalp, 2016: 32).

“Vicdan, niçin yaşamak? sorumuza; mefkûre ve ülkü için cevabını verir. Akıl, nasıl yaşamalı? sorumuza; akla uygun bir şekilde cevabını verir. Vicdan, inşai (yaratıcı, yapıcı, dilekle ilgili) hükümleri ile irademizi yönlendirir. Akıl ise, ihbarı (bildirme ile ilgili) hükümleri ile tedbirli olmamızı sağlar” (Gökalp, 2016: 32).

Sonuç olarak vicdanın sosyolojik boyutunu şu şekilde ifade etmek uygun olacaktır. Durkheim, toplumsal bir varlık olan insanın vicdanı, ancak toplum var oldukça vardır görüşündedir. Zira ahlaklılık topluluk içinde kendini göstermektedir. Nitekim insanda var olan vicdan, toplumun ortak değer ve kanaatlerinden başka bir şey değildir. Durkheim, bu durumu kolektif bilinç kavramıyla anlatmaktadır. Öte yandan Ülken, hukuk kaideleriyle vicdan ilişkisi üzerinde durmaktadır. O subjektif hukuk kavramında vicdanın yaptırıcı gücünden bahsetmektedir. Fromm ise otoriter vicdan kavramında dış otoritelerin yaptırımlarının içselleştirmesi bağlamında vicdan kavramını tartışmıştır. Ona göre kişide bireysel ve toplumsal ahlaki bilinç yetkinleşmedikçe vicdan oluşmamaktadır. Gökalp ise vicdanı toplumun milli birlik ve beraberlik duygularında görmektedir. Sosyoloji tarihinde, sosyologların vicdan yorumlarında bilimin kesinlikle ötelenmediği de görülmektedir. Zira onlara göre bir milletin cehaleti o milletin vicdanının körelmesi ve dolayısıyla gelişip, zamana ayak uyduramaması demektir. Sosyologların vicdan hakkındaki genel kanaatlerini Topçu'nun şu ifadeleriyle toparlamak mümkündür;

“Ahlaki duygu ve yargılarımız, çevrenin etkisi ile meydana gelmektedir. Davranışlarımızın kendi vicdanımızı sarsmasından çok toplumun onu karşılayışından duygulanıyoruz. Ahlak hükümlerimiz, kendi ferdi vicdanımızdan doğma değildir. Bu hükümleri çevremizden alıyoruz. Böyle olduğu için ahlaki fikirler, devirlere ve medeniyetlere göre değişmektedir” (Topçu, 2017: 140).

Bu demektir ki, insanoğlu vicdanını oldukça değişik kaynaklardan beslemektedir. Gelen bu etkileri ahenkli bir bütün haline getirebilmek, insan hayatının belki de en çetin problemini teşkil etmektedir.

BÖLÜM IV

DEĞERLER EĞİTİMİNDE VİCDANIN YERİ

“Bu bir Azan olan Altın Adamın öyküsüdür. Biz onları Saka Türk’ü olarak biliriz. Az ismi er ve -an eki ler demektir. Yani bu erlerin öyküsüdür. “Türk erleri boyu” anlamındaki Okız öyküsüdür. O dönemde Okızan kâinatın uyumunu temsili ruhlarla birleştirmiş tek gök tanrıya tapmaktaydı. Azan atlı gezerdi. Ona azan atlısı anlamında Pazırık denirdi. Bileği ve sözü güçlü olduğu gibi zamanın tüm silahlarını en iyi şekilde taşıyan ve kullanan, tam donanımlı tek kişilik bir orduydü. Kendisine mutlaka bir berkut (kaya kartalı) eşlik ederdi. Pazırık kültürlüydü ve kullandığı yazı Göktürk yazısıydı.

Pazırık, senin istikametini güneşe doğrudur... demişler. O ihtişamlı yolcu yolundan hiç dönmeden ilerlemiş. Nerede bir adaletsizlik haksızlık görse onu düzeltmiş. O çağda öylesine ihtişamlı ve güçlü bir insan gördüklerinde insanlar önce Tengri’ nin savaşçısı olarak kabul etmişler. Daha sonra dilden dile dolaşınca, onların Yedisu’ dan Haumavarga Azan’ ı Altın Adamlar olduklarını öğrenmişler.

Güneşin ışıklarını diktığı, atların serbestçe dolaştığı bir vakitte, arılar kondukları çiçekte işlerken, Yedisu’ da kurulan toyda herkes sessizce ihtiyarı dinliyormuş:

Bu söyleyeceklerim vicdanla ilgili! demiş ihtiyar ata.

Töremiz der ki! Altın adam ata yurdunda at sürer, gözü daima ileriye bakar, kendinde var olan yürekle, kana kana içtiği ana sütüyle, bu otlakların bereketiyle beslenen erliğiyle, bu Tengri’ nin bütün ruhlarının beslediği vicdaniyle hükmeder; barış ve adalet dağıtır bu topraklara...

Parmağıyla göğü işaret eden ihtiyar Tengri’ nin bize bahsettiği bu Tiyanşan’ ın ve bu Yedisu’ nun bize sunduğu adaleti unuttuk mu? Bütün bu doğal vergiden beslenen sütü içip yetişmedik mi? Şükretmek için bin koyun kanı akıtmadık mı?

...

Toyda bir boran esmişti. Sessizce bekleyiş sürüyordu. Söz nereye varacaktı?

Pazırıkların anaları ve ataları ne oldu size? Evlatlarınızın ruhuna vicdan tohumu ekemez mi oldunuz? Atalarınızın dölünü ve Tengri’ nin size öğrettiklerini siz evlatlarınıza öğretemez mi oldunuz?

Bu sözler ortaya söylenmiş. Ama belli ki, ihtiyarın kulağına önemsenecek düzeyde bir söz gelmişti. Bozkırda adaletle hükmetmek ve barışı tesis için vicdanı yüksek, bileği kuvvetli pazırıklar gerekmektedir. Pazırıklar, az

konuşurlar. Çok dinlerler. Kendilerine ait olanın gayrısına el değmezler. Ağzından çıkan sözün gerisinde vicdan, vicdanın gerisinde ruh durmaktadır. Bu Altın Adamın ruhunu korumaktır.

Ulu atanın sözlerine bakılırsa, bir bahadırın vicdanında bükülme olmuş gibiydi. Genç pazırıkta bükülme olduysa eğer, bunun nedeni anasında ve atasındaki eksiklik idi. Zayıf vicdan, ruhuna işlenmemiş değerlerden kaynaklanmaktaydı” ..... (Tokmakoğlu, 2012: 50-52).

Öyküde, Gök Tanrı inancına sahip Türkler ’in yaşama bakışları ve hayat felsefeleri özetlenmektedir. Vicdanın değeri, değer, ahlakı, ahlaki eylemlerin de birlikte ve insanca yaşamayı beraberinde getirdiği anlatılmaktadır. Ayrıca ebeveynin ve sosyal hayatın, ahlakın ve vicdanın terbiyesinde ne kadar etkin olduğu vurgulanmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın bu bölümünde öncelikle vicdan analizine yer verilmekte, vicdanın, ahlak ve değerle olan bağlantısı ve vicdanın değerler eğitimindeki yeri ve önemi tartışılmaktadır.

4.1 VİCDAN ANALİZİ

İnsan vicdanı sayesinde hem kendi iç dünyasıyla hem de dış dünyayla dengeli ve uyumlu bir iletişime geçmektedir. Zira vicdan her ne kadar kişinin içsel bir melekesi olsa da yapıp etmeleri kendi kadar çevresini de etkilemektedir. Hatta vicdanın kendisi de çevresinden etkilenmektedir. Bu başlık altında genel bir vicdan analizi yapılmaktadır. Vicdan analiziyle kastedilen; Soyut bir kavram olan vicdanı daha anlaşılır kılmak ve bu bağlamda kavramın bütününi kendi içerisinde öğelere ayırmaktır. Tekşen, (1940) *Vicdan Felsefesi* adlı çalışmasında vicdan analizini iki kısma ayırarak şu şekilde yapmaktadır:

Yaratıcının varlığına inananlar;

Şöyle ki ona göre, bir yaratıcının varlığına inananlar da kendi içerisinde ikiye ayrılır;

- Dini hükümlerde derinleşmeyenler; bu gruptaki insanlar din kitaplarının çizmiş olduğu çerçeve içerisinde kalır ve vicdanlarının sesi bu hükümlere sıkışıp kalır. Dolayısıyla bu grup mükafat ve cezanın tesiri altındadır.
- Kafalarını işleterek, her şeyin iç yüzünü araştıran, dimağlarını yoran kişilerde ise terbiye ve dini telkinlerle uyandırılmış bir vicdan vardır. Bu kişiler herhangi bir

kötü davranış öncesinde bir iç mücadele yaşarlar, bu iç mücadeleyi aldıkları terbiye ve dini telkinlerin kuvveti doğrultusunda sonlandırırlar. Zira onlar için vicdansızlık; fazilet ve ahlak setlerini yıkmaktır.

Tabiatın kendiliğinden meydana geldiğini savunanlar;

- Bu gruptaki insanlar buldukları muhitin terbiye ve telkinini almıştır. Düşünce dünyalarının manevi boyutu olmadığı için, vicdanlılık onlarda herkese iyi görünmek, menfaat temini ve maddecilikten öteye gitmez.

Pazarlı (1993a: 87) ise vicdanı analiz ederken, vicdanı üç kategoride tartışmaktadır.

- Vicdan, ahlaki bir duygudur; vicdan, hayır ve şer sayılan hareketler karşısında takdir, haz veya nefret, pişmanlık gibi duygular taşır bu duyguların tezahürünü vicdan rahatlığı veya vicdan azabı şeklinde ifade edilir.
- Vicdan, ahlaki hükümlerden ibarettir; ahlaki duygularla birlikte insandan ve zihinden ahlaki hükümler de vardır. Kişi eylemleri öncesi zihnine gelen hükümler arasından seçim yapar ve bu doğrultuda hareket eder. Eğer iyiyi tercih ettiyse vazifesini yerine getirmenin huzurunu yaşar. Aksi durumda ise suçluluk duygusuna kapılır.
- Vicdanda, toplumun etkisi yadsınamaz; ahlaki vicdan kişide yalnızca ferdi duygular şeklinde değildir. Kolektif bilincin (ma' şeri vicdan) de tesiri vardır. İçimizden geçen duygular hareketlere büründüğünde yapıp etmelerimiz umumileşir. Dolayısıyla hükümlerimiz şahsılıktan çıkar ailenin yahut yaşadığımız çevrenin değerlerine göre kıymet kazanır. Buna en iyi delil insanlık tarihi boyunca medeniyetler ve çağların değişmesi sonucu verilen hükümlerin de değişmesidir.

Bu bağlamda insanoğlunun bilincindeki veriler yani bilgiler doğru ve yanlış süzgecinden geçerek bireyin idrakini oluşturur. Birey eylemlerine rehber veya hakem olarak idrakinde biriktirdiği değerleri referans alır. Yapıp etmelerinin öncesi ve sonrasını mizacında yer eden merhamet duygusu, adalet erdemi, sorumluluk bilinci ve empati becerisiyle muhasebe aşamasına geçer. Bu aşamada kişi eylemlerinin sonucunu, içsel bir parametre olarak tanımlanan vicdanına teslim eder. Sonuç olarak vicdanı kişiye vicdan rahatlığı yahut vicdan azabı olarak geri dönüt verir. Birey eğer

değer merkezli bir yaşam idame etme bilincindeyse vicdan azabından kurtulmak için kötü eylemlerinden uzaklaşır. Öte yandan Tanrı inancı olan kişiler kötü eylemlerden uzaklaşmakla beraber yaratıcısından af dileyerek (tövbe ederek) vicdan huzurlarını dini açıdan da temellendirmiş olur. Tokmakoğlu' na (2012: 37) göre, “vicdan alemlerin uyumunu insana hatırlatan bir yetidir. İnsan vicdanı sayesinde hem kendi içinde hem de dış dünyasıyla uyumluluk gösterir”. Zira Perry' de, (1926) “ahlak bakımından iyi, herkesin ahenkli mutluluğudur” demektedir (Güngör, 1998: 32).

4.2 AHLAK VE VİCDAN

Bu çalışmada değerler eğitiminde vicdanın önemi vurgulanmak istenirken, değer ve ahlak kavramlarının genel bir açıklamasının yapılması konunun daha iyi anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda, *Ahlak ve Vicdan* başlığı altında ahlakın tanımı, mahiyeti, çeşitleri ve vicdanla bağlantısı çalışmanın sınırlılıkları dahilinde ele alınmaktadır.

4.2.1 Ahlakın Tanımı ve Mahiyeti

“Felsefenin bir sahası olarak ahlak (etik) felsefe ile yaşıt bir konudur. Bugünkü felsefenin en eski kaynağı sayılan Sokrates ilk defa nasıl davranmamız gerektiği hakkında sistemli fikirler ileri sürdüğü zaman ahlak felsefesinin de ne olduğunu göstermiş bulunuyordu” (Güngör, 1998: 12).

Ahlak, sözlükte (TDK, 2005: 43); “bir toplum içinde kişilerin uymak zorunda oldukları davranış biçimleri ve kuralları, aktöre, sağıtöre” olarak verilmektedir. Eğitim bilimleri sözlüğünde (2010) “bireyin doğru ile yanlış ayırt edebilmesini sağlayan ilkeler ve değerler bütünü” şeklinde verilmektedir. Felsefe Terimleri Sözlüğünde;

- *“Belli bir dönemde belli insan topluluklarınca benimsenmiş olan, bireylerin birbirleriyle ilişkilerini düzenleyen törel davranış kurallarının, yasalarının, ilkelerinin toplamı çeşitli toplumlarda ve çağlarda kapsamı ve içeriği değişen ahlaksal değerler alanı.*
- *Bir kişi ya da bir insan öbeğince benimsenen eyleme kurallarının toplamı.*
- *Ahlaksal olan şeylerle bağlantısı olan bir görüşler dizgesi.*
- *Felsefenin bir dalı olarak: a. Ahlak üzerine kavramsal öğretiler. b. İnsanların kişisel ve toplumsal yaşamdaki ahlaksal eylemlerine ilişkin*

sorunlarını inceleyen felsefe öğretileri.” (Akarsu, 1974: 18) şeklinde tanımlamaktadır.

Ragıp el-İsfehani ise *Müfredat* isimli eserinde ahlak kelimesini, *halk* ve *hulk* kelimelerinin çoğulu olarak ifade etmektedir. Şöyle ki; “*Halk*, gözle idrak edilen şekillere ve durumlara, *hulk* ise gönülle idrak edilen şekillere ve durumlara özgüdür” (İsfehani, 2007: 513). Çağrıcı, (2015) “sözlüklerde çoğunlukla insanın fizik yapısı için *halk*, manevi yapısı için ise *hulk* kelimelerinin kullanıldığını” aktarmaktadır.

Ahlak kelimesi İngilizcede ise *ethic* ve *moral* kelimeleriyle ifade edilmektedir. Öte yandan literatürde, bu iki kavramın çok anlamlı ve geçişliliği söz konusu olduğu, benzer özelliklerinin olduğu kadar ayrıldıkları taraflarının da olduğu ifade edilmektedir. Buna göre *moral*; ahlak, huy, ahlaki normlar, değer yargıları, töre, örf, adet gibi anlamları içerirken. *Ethic*, bu anlamları bünyesinde barındırmakla beraber, edep ilmi, ahlak ilmi ve ahlak felsefesiyle eş anlamlı kullanılmaktadır (Erdem, 2003; Özlem, 2017).

Kaymakcan ve Meydan (2016) ise ahlak kavramı üzerine yapılan tanımları üç başlık altında toplamaktadır. Buna göre; ilk olarak, kişinin yapıp etmelerini ve içsel serüvenini, huy, karakter, mizaç gibi kavramlarla ifade edildiği ahlak tanımıdır. Bir diğer tanım ise insan davranışlarının kontrolü bağlamında oluşan toplumsal normların ifade edildiği tanımıdır. Son olarak ahlak; yapılan bütün ahlak tanımlarının bireysel ve toplumsal bağlamda incelenip geliştirilmek üzeri çalışmalar yapmayı amaçlayan ilim dalı olarak tanımlanmaktadır.

Bu bağlamda çeşitli düşünürlerin ahlak tanımları verilecek olursa; Özlem’ e göre “ahlak, bir kişinin, bir grubun, bir halkın, bir toplumsal sınıfın, bir ulusun, bir kültür çevresinin ve belli bir tarihsel dönemde yaşamına giren ve eylemlerini yönlendiren inanç, değer, norm, buyruk, yasak ve tasarımlar topluluğu ve ağıdır” (Özlem, 2017: 21). Bilmen Ahlakı “eski filozoflara göre nefis-i natıka (hayat, his ve hareket kuvvetlerine sahip olan nurani cevher) bir melekedir ki, bu melekedен ahlaki fiiller ortaya çıkar” (Bilmen, 2007: 143) şeklinde tanımlarken ahlakı ilim dalı olarak da ele almaktadır. Ona göre ahlak ilmi; insanların hayatında takip etmesi gereken hareketlere ait kuralların bütünüdür. Özlem’ e göre ahlak, “kişinin karakter sağlamlığını oluşturan tutumlar, eğilim ya da eylemler topluluğudur” (Özlem, 2017:176). Duralı’ ya göre ise “İnsanın kendini inşa etme çabasının ürününeyse

ahlak denilmektedir” (Duralı, 2010: 116). Topçu ise ahlakı “insan hareketlerinin metafiziği ve aynı zamanda dini bir olgunluk” (Topçu, 1970: 49) olarak tanımlamaktadır. Öte yandan ona göre ahlak, hayvani hayattan insani hayata yükseliştir.

4.2.2 Ahlakın Çeşitleri

Literatürde ahlak, teorik/nazari ve pratik/ ameli olmak üzere iki başlık altında ele alınmaktadır. *Nazari/ teorik ahlak*; ahlak problemlerinin tahlili ve insanın ahlaki yaşamına temel teşkil edecek genel prensipleri ve normları içerirken, *ameli/ pratik ahlak*; nazari ahlakın tespit ettiği kanunları ve kuralların tatbikidir (Çağrı, 2015). Erdem’ e göre nazari ve ameli ahlakı birbirinden kesin çizgilerle ayırmak mümkün değildir. Çünkü;

“Nazari ahlak, hem ahlak kanunlarını koyar, hem de bu kanunların uygulanmasını, emir ve denetimini görev edinir. Ameli ahlak; ise davranış ve eğilimlerden hangisinin iyi, hangisinin kötü olduğunu, insan vazifelerinin ne şekilde gerçekleştiğini bildiren” ahlak dalıdır (Erdem, 2003: 103).

Ahlak sistemleri içinde psikolojik ahlak, sosyolojik ahlak, dini ahlak gibi çeşitli ahlak anlayışları da yer almaktadır. Buna göre psikolojik ahlak; ahlaki emir ve otoritelerin kaynağını ruhi eğilimler olarak görürken, sosyolojik ahlak; ahlakın kaynağının toplum olduğunu savunmaktadır. Dini ahlak ise; ahlaki yargılarında dini verileri merkeze alan ahlak anlayışıdır (Erdem, 2003; Uyanık, 2017). Ancak Topçu, (2017) ahlakın kendine özgü konu ve metotları olduğunu, apayrı bir ilim dalı olduğunu, kendine ait kaideleri olduğunu, dolayısıyla diğer disiplinlerden ayrıldığını ifade etmektedir. Zira ona göre ahlak vicdanın ortaya koyduğu hükümlerdir.

Öte yandan Poyraz, kişinin oturmuş bir ahlaki sistemin içine doğduğunu bu çerçevede içerisinde kişinin kendi varoluş ödevini gerçekleştirmesi gerektiğini ifade etmektedir. Poyraz’ın, tasvir ettiği bu çerçevede literatürde *iç ahlak* ve *dış ahlak* olarak adlandırılmaktadır. Ona göre dış ahlak, iç ahlaka çerçeve üreten, iç ahlaka kavramsal açıdan zemin oluşturan bir ahlak olmalıdır. Bu bağlamda;

“Dış ahlak, iç ahlaka çerçeve üretir, iç ahlak dış ahlaka hayat verir. Dış ahlak iç ahlakı tohumlar, iç ahlak dış ahlakı doğurur. Dış ahlak iç ahlakı, iç ahlak dış

ahlakı var eder. İç ahlak kişileşmiş yani bireyin ahlakıdır, bireyi kuşatan toplumsal ahlak da, dış ahlaktır” (Poyraz, 2016: 187).

4.2.3 Ahlak ve Vicdan İlişkisi

“Ahlak öğrenilmesi keşfedilmesi, tercihlerinin yapılması ve tecrübe edilmesi gereken bir konudur. Ahlaka riayet etmeyen vicdaniyla karşı karşıya kalır. Vicdan ilahi bir bilinç işidir. Bilincin formatı ne ise vicdanın gelişimi de o format içeriğinde olur” (Tokmakoglu, 2012, 136).

“Bütün ahlak kavramları, aslında vicdanın türevleridir. Onları farklılaştıran, muhatap ve ilişkilerin farklılığıdır. Vicdan herkeste vardır. Onu temizleyen, parlatan, tezkiye eden kurtulur; örten, kendi haline bırakan ise kaybeder” (Güler, 2016,198).

“Ahlak felsefesine göre insanlarda bir vicdan ahlakı vardır. Bu bir gönül müşaviri ve hakim mesabesinde. İnsana iyiliği ve kötülüğü öğretir. Ve bir fiilin ahlaki kıymetine hükmeder” (Bilmen, 2007:144).

Vicdan ahlakın öğretmenidir. Ahlak, *“vicdanın sesine uyararak, insanın gerçekleştirmek üzere olduğu veya ortaya koyduğu somut bir eylemin niteliğini kabul ve tasdik ettiği bir akıl yürütmedir. O, vicdanın işaret ettiği iyileri, doğruları ve güzelleri derleyip toplar; bir bütün halinde insanın ortaya koyduğu iradeli davranışları işler” (Tokmakoglu, 2012: 135).*

“Fichte İnsan Misyonu adlı eserinde vicdanımın sesi ifadesiyle, bireyin özgürce eylem ortaya koymakla görevli olduğunu vurgulamıştır” (Ceylan, 2002: 173).

“Ahlaki olayın sübjektif cephesi vicdan, objektif cephesi de fiil ve hareketlerdir” (Pazarlı ,1993a: 87).

“Vicdan bir halet-i ruhiye veya şuur hali olarak ancak düşünme ve eğitim ile ortaya çıkabilir. Bu yapılmadığı takdirde, süper ego olarak toplumun o anki aktüel değerleri bireyde kristalleşerek onu aslında hiç kimse olan herkesten biri yapar” (Güler, 2016: 206).

Dolayısıyla *“Vicdan ahlak eğitiminin en etkili araçlarındandır. İnsanı, herkesten uzak, hiçbir cezaya veya azara uğramayacağından emin olduğu durumlarda bile fenalık yapmaktan alıkoyabilir. Bunun için, kişileri, aydınlık ve dürüst vicdanlara sahip olarak yetiştirme ahlak terbiyesinin hem aracı hem amacı olmalıdır” (Bilgin ve Selçuk, 1999: 113).*

“Vicdanlı insan, kendi içinde kendi davranışlarını idare ve kontrol eden bir mekanizma kurmuştur. Bu mekanizma gelişi güzel değil de, sistemli olduğun için, davranışlarında tutarlılık meydana gelmektedir” (Güngör, 1995,68).

Ahlaki gelişim için, öz denetim ve insan davranışlarının kontrolü bağlamında vicdan sahibi olmak son derece önemlidir. Nitekim vicdani yetkinliğe ulaşmak için kişinin manevi yeteneklerinin eğitilmesine, ahlaki eğilimlerinin geliştirilip yönlendirilmesine özen gösterilmelidir. Zira vicdan, eğitimin en etkili aracıdır. Bir başka bakış açısıyla değerlendirilecek olunursa Topçu, (2017) vicdanın temelini duyguların meydana

getirdiğini söylemekle birlikte bahsi geçen ahlak duygularının öncesinde var olan hükümler mevcut olduğunu ifade etmektedir. Ona göre kişi yapacağı eylemleri, tasavvur aşamasında bu hükümlere göre değerlendirmektedir. Eylem sonrasında ise iç dünyasında oluşan sorumluluk, merhamet gibi duygularla yüzleşip yapıp etmelerini yargılamaktadır. Yine Topçu'ya göre bütün bu ahlak hükümleri toplumsal çevrenin etkisiyle meydana gelmektedir. Bu bağlamda da yapıp etmelerin kişi vicdanını sarsmasından ziyade toplumun onu karşılayışından etkilenilmektedir. Dolayısıyla Topçu, bireydeki ahlak hükümlerinin, kendi ferdi vicdanından doğma olmadığını bilakis bu hükümlerin sosyal çevreden edinildiğini ifade etmektedir. Böyle olduğu için de ahlaki fikirler, devirlere ve medeniyetlere göre değişmektedir.

Güngör, (1995) ise ahlaki üç boyutta ele almaktadır. Ona göre ahlak bilgi, hareket (eylem) ve duygudan oluşmaktadır. Bu boyutların birbirinden ayrılması mümkün değildir. Şöyle ki; ahlak bir kaideler sistemidir ve kişi bu kaideler hakkında bilgi sahibi olmak durumundadır. Zira ahlaki bilgi, ahlaki değerler hakkında bilgi edinmek demektir. Kişi edindiği bilgiler sonucunda eylemde bulunarak ahlakın ikinci boyutunu gerçekleştirmiş olmaktadır. Son olarak ise kişinin ahlaki bilgisiyle gerçekleştirdiği eylemler hakkında iç dünyasında oluşan duygu boyutudur ki kişinin yapıp etmeleri hakkında hissiyata kapılması, vicdanın aktuelleşmesi aşamasıdır.

Öte yandan kişinin kendi yahut çevresindekilerin, günlük hayattaki yapıp etmeleri sonucunda vardığı kanaatler, karakterli yahut karakersiz insan, vicdanlı yahut vicdansız adam şeklindeki yargılardır, aslında bu yargılar kişinin ahlakı hakkında yapılan yorumlardır. Doğruluk, dürüstlük gibi kavramlar ahlaklı olmanın bir sonucu olarak kazanılan şahsiyet vasfıdır. Burada ahlaklılık derken, insanın kuvvetli bir vicdan sahibi olması kastedilmektedir.

Sonuç olarak vicdan bir kaideler sistemidir. Bir bilgi yahut norm olarak öğrenilen ahlak, öğrenilen bilginin eyleme geçme aşamasında vicdana ihtiyaç duymaktadır. Zira bir kaideler sistemi olarak tanımlanan vicdan, kişinin kendi davranışları veya başkalarının davranışları hakkında doğru veya yanlış şeklinde yargılar yapmasına yarar. Doğru olarak değerlendirilen davranışlar, insanın kendi dünyasında iyi ve olumlu duygular beslemesine yol açarken, yanlış veya kötü sayılan eylemler ise,

suçlulukla beraber iç huzursuzluğu yaratır. Bu içsel süreç kişinin eylemlerini kontrol etmesi açısından son derece önemli bir yetkinliktir.

4.3 DEĞER VE VİCDAN

Değer (aksiyoloji), felsefesinin en önemli problemlerindedir. Felsefe tarihi boyunca filozoflar en çok üç konu üzerine tartışmışlardır. Bunları; varlık (ontoloji), bilgi (epistemoloji) ve değer (aksiyoloji) olarak sıralamak mümkündür. Çalışmanın temel konusu olan ahlaki değer kavramı ise ahlak felsefesinin alanına girmektedir. Bu başlık altında önemine binaen çalışmanın sınırlılıkları dahilinde; değer kavramının tanımı, mahiyeti, çeşitleri ve değer, vicdan ilişkisi ele alınmaktadır.

4.3.1 Değerin Tanımı, Mahiyeti ve Çeşitleri

Değer kavramı sözlükte (TDK, 2005: 483) “*bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut ölçü, bir şeyin değdiği karşılık, kıymet. Kişinin isteyen, gereksinim duyan bir varlık olarak nesne ile bağlantısında beliren şey. Bir ulusun sahip olduğu sosyal, kültürel, ekonomik ve bilimsel değerlerini kapsayan maddi ve manevi öğelerin bütünü*” şeklinde geçmektedir.

Psikoloji sözlüğünde (2000: 196) ise değer kavramı; “bir şeyi arzu edilir veya yararlı kılan özelliği/niteliği yahut bir şeye bağlanılan ruhsal enerji miktarı veya bir toplumun iyi ve kötüye dair ortak görüşleri, standartları” olarak geçmektedir. Ülken, (1969) sosyoloji sözlüğünde; bir toplumun sahip olduğu ve bağlandığı o toplumun kültürünü meydana getiren inanç, fikir ve normlar sistemi olarak tanımlamaktadır. Öte yandan tanımında Durkheim’ in kolektif tasavvurunu değer hükümleri sistemi olarak aktarmaktadır.

Kaymakcan ve Meydan, kelimenin sözlük anlamına bakarak değeri, “insanın varlığı anlamlandırma ve değerlendirme çabasının sonucu olarak ortaya çıkıp zamanla topluma mal olarak toplumun ortak mirasını oluşturan öğeler” (Kaymakcan ve Meydan, 2016: 24) olduğunu söylemektedir. Hökelekli, (2011) ise genel olarak değeri; bir şeye önem kazandıran ölçü olarak tanımlarken değer oluşmasının, varlığın kendine özgü yetkinliğinden kaynaklandığını ifade etmektedir. Öte yandan insanın, varlıkla arasındaki yeri ve işlevi, iradesi, anlamlandırma ve değer üretme

gibi hasletlerinden dolayı evrendeki en değerli varlık olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre değere sahip olmak bir manaya sahip olmaktır bu da dolayısıyla var olmak, varlık aleminin bir parçası olmak demektir.

Değer kavramı sözlük anlamlarından biri bağlamında ölçüt olarak da ele alınmaktadır. Buna göre değer, olanla olması gereken ayırımı içerir. Bu ayırım olumlu yahut olumsuz şeklinde görünmektedir. Değerlerin ahlaksal, estetik, dini gibi çeşitli boyutları bulunmaktadır. Bu bağlamda güzel (olumlu) ve çirkin (olumsuz), iyi (olumlu) ve kötü (olumsuz), sevap (olumlu) ve günah (olumsuz) gibi yargılar farklı alanların ölçütleri, parametreleri olarak zikredilebilir. Nitekim bütün değer yargılarının insan ürünü olmaları, insan tarafından gerçekleştirilmeleri bakımında ortak bir özelliğe sahiptir. Zira daha önce de ifade edildiği gibi içinde bulunduğu gerçekliği değerlendiren tek varlık insandır (Cevizci, 2013; Günay, 2002).

Öte yandan “bir şeyin arzu edilen sonuçları üretmek bağlamında sahip olduğu değere, istenen bir sonuca ulaşmada araç işlevi görme bakımından sergilediği değere araçsal değer adı verilirken, bir şeyin bizatihi kendinden dolayı sahip olduğu değere asli değer denmektedir” (Cevizci, 2013: 221).

Kılıç, (2014) değer kavramının müphemliğini giderebilmek için kavramın *dar* ve *geniş* anlam bağlamında açıklığa kavuşturulmasına dikkatleri çekmektedir. Bu kavramları birbirlerinden çok kesin çizgilerle ayırmamak şartıyla, değer kavramının mahiyeti; dar manada, “tasvir edici yüklemelere zıt olarak, her türlü lehte ve aleyhte bir tutum bildiren tenkit edici yüklemelerdir” (Kılıç, 2014: 87) şeklinde tanımlarken. Geniş manada ise; değer, varlıktan daha ötede bir tanım kabul etmeyen bir fikir için kullanılmaktadır. Şöyle ki, ona göre bu tanım her türlü *doğruluk, hakikat, fazilet* gibi terimleri kapsamaktadır.

Poyraz (2006) ise değer kavramını *değer nedir?* sorusundan ziyade *değerler nasıl meydana gelir?* in cevabında aramaktadır. Poyraz, Aristoteles’in de bahsettiği bilgi, ahlak ve sanat anlaşıldığı takdirde değer kavramı da anlaşılır fikrindedir. Zira ona göre değer oluşturmak insana özgü bu üç etkinlikle mümkündür. Nitekim, “değer her birinde, niyet aşamasında ve sonuç aşamasında eylemle birlikte ortaya çıkmaktadır” (Poyraz, 2006: 83). Nihayetinde bu durum; bilgiye dair değerler, ahlaka dair değerler ve sanata dair değerler olarak hayatın içine yerleşmektedir.

Kuçuradi, “değerleri, insana özgü insanı insan yapan ve onu diğer canlılardan ayıran” (Kuçuradi, 1995: 8) nitelikler olarak tanımlamaktadır. Ayrıca ona göre değerler, insanın amaçlarına uygun tarzda kendini gerçekleştirebilecek duruma gelmelerine, yardımcı olmaktadır. Şöyle ki, Aristoteles’in deyişiyle;

“Kişilere insanın işini yapabilecek duruma gelmelerine insana özgü diğer bütün etkinlikleri, amaçlarına uygun gerçekleştirebilecek duruma gelmelerine yardımcı olmak değerlerin işlevidir. Yani değerler, kişilere doğru bilmesinde, doğru düşünmesinde, doğru değerlendirmesinde, doğru eylem içinde olduğunu görebilmesinde yardımcı olmaktadır” (Kuçuradi, 1995: 8).

Güngör, (1998) Ahlaki davranışın ayırt edici özelliğini, bireyin eylemlerinin toplum ve fikirler tarafından müspet yahut menfi hükümler çerçevesinde ele almasıdır. Şeklinde tanımlarken toplumun bu yargısına da değer dendiğini ifade etmektedir. Ona göre; “Değer yargıları bir şeyin arzu edilebilir iyi veya edilemez kötü olduğunu belirten ifadelerdir” (Güngör, 1998: 127).

İrade sahibi bir varlık olarak insan, olgular ve nesnelere dair koyduğu değerleri tercih etme hakkına da sahiptir. Tercihleri doğrultusunda eylemde bulunan insan, eylemlerini iyi, kötü, doğru, yanlış olarak nitelmesi eylemlere verdiği değeri göstermektedir. Değerler insanın varlık sahasında kendini gerçekleştirmesine olanak sağlamaktadır. Kendi değerlerini fark eden insan, kendini ve çevresini bu bağlamda değerlendirir ve kendine yükümlülükler çıkarır. İnsanoğlunun bu değer bilincini, ahlaki değerler olarak tanımlanmaktadır (Günay, 2002; Erdem, 2003).

Ahlaki değerler; “ahlaka uygun, ahlakla ilgili, ahlak sınırları içinde kalan değer demektir. Ahlak bakımından iyi ya da kötü olarak nitelendirilebilecek her şeye *ahlaki*” denir (Foulguie, 1994: 5). Ahlaki değerler, “belirli bir standarda ulaşmış bir kabule veya redde mazhar olmuş değerlerdir” (Erdem, 2003: 40). “Bir toplum içindeki fertlerin eşya hakkındaki istek ve duygularının ifadesi olan ve bir toplumun bütün fertleri tarafından aynı şekilde kabul edilen hükümlerdir” (Topçu, 2017: 91).

Bacanlı, ise kişisel değerler ve toplumsal değerler sınıflandırması yapmaktadır. Ona göre “hangi eylem beni büyük yapar ve aynı zamanda beni heyecanlandırır” (Bacanlı, 2011: 19) sorusunun cevabı bireyin kişisel değerlerini oluştururken, toplumun her bir ferdiyi aynı renge boyayan bir ülkü yahut toplumsal tercih ve davranışlar ise toplumsal değerlerdir.

Güngör'e göre değer nedir? sorusunun cevabı; "Değer hükmü bir şeyin arzu edilebilir veya edilemez olduğunu ifade eden bir ifade ise, o halde bir şeyin arzu edilebilir yahut edilemez olduğu konusundaki inançtır" (Güngör, 1998: 27).

Değerler, tarihi süreç içerisinde farklı ilkeler doğrultusunda şekillenmiştir. Topçu'ya (2017) göre ilk toplumlarda insanlar dini müeyyideler bağlamında dini değerler etrafın toplanırken zamanla değerler dinden ayrılmışlardır. Dolayısıyla artık toplum düzeni, değerlerin merkezini oluştururken ahlaki değerler de imanın kontrolünden çıkıp aklın kontrolüne girmiştir. Oysa ki Topçu'ya göre hangi kaynaktan çıkarsa çıksın değerler mutlaka bir inancın eseridir. Bu inanç dinde kutsallık duygusuna tekabül ederken ahlakta iyilik idealine tekabül etmektedir. Ancak insanda var olduğuna inanılan iyilik iradesini kabullenmedikçe herkesçe kabul edilebilir değer hükümleri ortaya koymak mümkün değildir. Öte yandan ahlaki değerlerin temelini evrensel ilkeler oluşturmaktadır. Bu evrensel ilkeler keyfe keder ortaya atılmış ilkeler değil bilakis insanoğlunun bugüne kadar edindiği tecrübelerin eseridir. İnsanoğlunun tecrübesiyle edindiği evrensel ahlaki ilkelerinde sadece aklın, zekanın değil vicdanın rolü de yadsınamaz.

4.3.2 Değer ve Vicdan İlişkisi

Kişi bireysel yahut toplumsal olarak her daim bir ahlak durumu içindedir. Bu ahlak durumunu bir ahlak küre olarak tanımlamak mümkündür. Nasıl ki, insan hayatını idame ettirebilmek için bir hava kürenin içinde bulunması gerekiyorsa, ahlaklılık için de ahlak küreye ihtiyacı vardır. Bahsi geçen ahlak kürenin alt kümelerini ahlaki değerler oluşturmaktadır. Zira insan ahlakı, ahlaki değer yargılarıyla yaşar. Öte yandan insan bu ahlaki değerlere karşı kendini sorumlu tutmaktadır. Nitekim, eylemlerini kendinin ve toplumun benimsediği değerler minvalinde gerçekleştirir. Tabii bu aşamada kimsenin görmediği, göz önünde olmayan, bilincin ve idrakin son derece önemli olduğu, eylem öncesinde ve sonrasında yaptırım gücünün hissedildiği bir iç ahlak durumu yaşanmaktadır (İnam, 2006). Bahsi geçen bu iç ahlak durumunu vicdan olarak ifade etmek mümkündür.

"Ahlak, değerlerin yaşama geçirilmesinde birinci dereceden bağlayıcı olan yaratılış, doğa, huy, tıynetir" (Özlem, 2017: 177). Ahlaki değerler, insanlık vicdanında ve

kültüründe kök salmıştır, damgasını vurmuştur. Çağlayan' a (2013) göre küçükten büyüğe tüm insanlığın değerlerini besleyecek, yaşamın anlamını sorgulatacak ve hayatına anlam katması konusunda ona kaynak olacak *iyilik, ödev, namus, haysiyet ve vicdan* gibi evrensel ahlak fikirlerine ihtiyaç vardır ki bu durum geçmişte de böyleydi gelecekte de böyle olacak günümüzde de böyledir.

“Bir birey bir değeri benimsediği zaman o değer onun için bir gaye hâline gelir; davranış standardı ve ilkesi olur. Değerler davranışlarımıza rehberlik yapar; eylemlerimizi, yargılarımızı, anlık hedeflerimizi daha üst hedeflere taşıyarak, nihai anlamda nasıl olmamız, nasıl davranmamız gerektiğini bize bildirir” (Hökelekli, 2006: 50).

Zira insanı insan yapan şey kendini bilmesi, anlaması, anlamlandırması, kavraması ve değerlendirmesidir. İnsanoğlu dışında hiçbir varlık değer ve anlam üretemez. Kişi çevresinde olup biteni ürettiği değerlerle kavramaya çalışır. Nitekim kendi anlam ve değer verme melekelerinden kaynaklanan bir değerler dünyasıyla karşı karşıya kalır. Birey dünyayı anlamlandırmaları ve değerleriyle yaşar. Genel kanaate göre insanoğlunun fitratına yaratılıştaki yerleştirilmiş ahlaki değerlerin keşfine eşlik eden teolojik argümanlarla onaylanmış bir kod yoksa, değer koyma, sadece vicdanla mümkün olmaktadır. Öte yandan vahiy aracılığıyla belirlenen ahlaki değerlerin de eylem öncesi ve sonrasında yorumlanması için yine vicdanın önemi yadsınamaz.

Vicdan insana yapıp etmeleri öncesi ve sonrasında durmadan seslenir. Zira vicdan, kişinin eylemlerinin en yakın takipçisi ve tanığıdır. Öte yandan bu en yakın takipçi (vicdan) rehberliğini, takibini ve yargılarını kişinin doğduğu ahlak kürenin değer sistemindeki ahlaki değerler bağlamında yapmaktadır. Denilebilir ki; kişi yaşadığı ahlak kürenin değer sistemine ne kadar hakim olursa vicdanı o kadar yetkinliğe kavuşmaktadır. Dolayısıyla ahlaki değerlerin kazanımı için değerler eğitimi, eylemlerin ahlaki yargıları içinse vicdana ulaşılmış değerlerin öneminden söz etmek uygun olacaktır.

4.4 DEĞERLER EĞİTİMİ

Eğitim; sözlükte (TDK, 2005) bireylerin toplumsal hayatta ve varlık sahasında bir birey olarak yer almaları için gerekli bilgi, beceri ve anlayışları kazandırmak adına

okulda yahut okul dışında, dolaylı veya doğrudan terbiye etmek olarak tanımlanırken, Felsefe Terimleri Sözlüğünde (1998) “insanın gelişiminin düzenli, bilinçli olarak yönetilişi ve etkilenişi” olarak tanımlanmaktadır.

Eğitimin amacı, insanın kendini bilmesidir. Kendini tanımayı başaran insan gerçek duygu ve düşüncelerini fark eder. Kendinin farkında olan insan dış dünya hakkında fikir yürütebilir kendisi ve çevresi için daha yaşanabilir, daha anlamlı sahalara oluşturur. Dolayısıyla;

“İnsan, anlam ve değer yaratan bir varlık olarak anlamlar ve değerlerden oluşan bir dünyada yaşar. Bu nedenle o hem kendisine hem de diğer bütün var olanlara bu anlam ve değerlerin içinden bakıp kavramaya, anlamaya uğraşır” (Günay, 2002).

“Akla ve toplumsal değerlere uygun olmayan ölçüsüz istek ve arzuların önünde sürüklenmez. Kendine hakim olabilir ve kendisini bilinçli olarak yönetebilir. Diğer insanlarla olan iletişimini başarılı bir şekilde sürdürülebilir” (Hökelekli, 2011: 18).

Nitekim Locke’ a göre eğitimin ana ereği kişisel erdemdir. Dünyayı iyileştirmenin gizi de, ona göre, insanın iyileştirilmesiyle mümkündür, insanların iyileşmesi ise bilgi yığınıyla değil, karakterin eğitilmesiyle mümkündür (Akarsu, 1982).

“Eğitimin asıl konusu insani karakterin geliştirilmesi ve yüceltilmesi olmalıdır. Ruh disiplini sağlanmalıdır. Manevi, ahlaki değerleri önemsemeyen, akademik başarıyı tek ölçüt kabul eden bir eğitim anlayışı, tek boyutlu bencil kişilikler yetiştirir” (Hökelekli, 2011: 25).

Oysa ki insan toplumsal bir varlıktır ve “İnsanın varoluşunun önemli bir yönü ilişkilerine dayanır. Çünkü ben imiz toplumda başkalarıyla, hatta daha geniş anlamda var olanlarla ilişkiler sayesinde kurulur. Toplumsallaşmayan fertler, kişi olamaz” (Tozlu ve Topsakal, 2013: 179).

Bir şahsiyet sahibi, bir kimlik sahibi olamazlar. Bu bağlamda hayatın gayesi sorgulanmalıdır. Bir insan için hayatın gayesi ne olmalıdır? Çengel (2011) bu soruya şöyle bir cevap vermektedir; hayatın gayesi maddi arzu ve istekler olmamalı bilakis insanı, insan olma şerefine yükselten, manen gelişmek olmalıdır. Bu da moral değerlerin kalbe nakşedilmesiyle mümkündür. Kalpteki değerleri kontrol mercii ise vicdandır. Zira;

“Değerlerin kökü insanın ruh dünyasında, bedeni ise kültür dünyasında yer alır. Onun için, öz yaratılışında var olan ve onu mükemmel kılan niteliklerin keşfedilmesi ve içselleştirilip karakter halini alması için bilgiye ve aydınlanmaya, ihtiyacı vardır” (Hökelekli, 2011: 266).

Kişinin ruh dünyasının ihtiyaç duyduğu bilgiyi, görgüyü kişi nasıl ne şekilde elde etmeli? Keskin’e (2008: 2) göre; “geçmişteki eğitim programlarında ahlâk eğitimi ve

karakter eğitimi şeklinde karşımıza çıkan değer kazandırma işleminin günümüzdeki yaygın isminin *değerler eğitimi*” dir.

Kaymakcan ve Meydan, ise *“karakter eğitiminin amacı erdeme dönüşmüş değerleri öğrenciye aktarmaktır. Değerler eğitiminde aktarılan değerler her zaman ahlaka ilişkin olmayabilir. Ancak karakter eğitiminde erdemlere odaklanılır”* (Kaymakcan ve Meydan, 2012: 171) şeklindeki tanımlarıyla değerler eğitimi ve karakter eğitiminin arasındaki nüansı ifade etmektedirler.

Öte yandan Ekşi, *“karakter eğitimi en genel anlamıyla örtük veya açık program aracılığıyla, yetişen yeni nesle temel insanî değerleri kazandırma, değerlere karşı duyarlılık oluşturma ve onları davranışa dönüştürme konusunda yardımcı olma gayretinin ortak adıdır”* (Ekşi, 2003: 79) şeklinde tanımlama yapmaktadır.

Bu bağlamda alan yazında yapılan bu tanımlardan yola çıkarak ahlak eğitimi, karakter eğitimi ve değerler eğitiminin iç içeliğinden söz etmek mümkündür.

Öte yandan literatürdeki değerler eğitimiyle ilgili farklı tanımlara yer vermek yerinde olacaktır. Keskin değerler eğitimini *“en basit şekliyle değerleri öğretmek için açık bir girişim”* (Keskin, 2008: 2) olarak tanımlamaktadır. Yaman (2014: 18) ise değerler eğitimini; günümüz dünyasında insani değerlerde görülen ciddi aşınmadan dolayı yaşanan olumsuz gidişatı önlemek ve olumluya çevirmek için öne sürülen bir eğitim metodu olarak görmekte ve bireyin sahip olduğu değerlerin, gelecekte kişiliğini, bakış açısını, davranışlarını, etkileyeceği için bireyin, değerlerinin farkına varması, ahlaki değerleri kazanması gerektiğini ve bu değerlerin kişiliğinin yapı taşı haline gelmesi gerektiğini ifade etmekle beraber ona göre bu eğitim süreci hayat boyu devam etmektedir.

Öte yandan Arslan ve Yaşar’a göre günümüzde değerlerin bu denli vurgulanmasının sebebi *“değere verilen değer artmasından ziyade değere duyulan ihtiyacın artmasından kaynaklanmaktadır. Zira, onlara göre bir şeyin çokça konuşuluyor olması, gerçekte o konudaki zafiyetin bir işareti sayılmaktadır”* (Arslan ve Yaşar, 2006). Nitekim değerlere vurgu değer vermekten kaynaklanıyor olsaydı şu an dünyamız çocukların öldürülmediği, savaşların olmadığı, adaletin olduğu, vicdanlı insanların çokça olduğu bir dünya olurdu. Oysa ki, şu an dünyanın birçok yerinde ahlak, karakter yahut değerler eğitimi gibi eğitim programlarının işlevselliği, önemi yahut ihtiyacı hakkında konuşuluyorsa, insanlık ahlaki anlamda büyük bir çözüme yaşıyor demektir. Bu çözülmeyi gören, vicdan sahibi, iyi bir gelecek ve mutlu bir

dünya hayali olan insanlar yahut toplumlar, değerler eğitimini insanlığın kuruluşu için istemektedirler. Bu durum göz ardı edilemez bir gerçektir.

Altan, değerler eğitiminin genel amacının “sağlam karakterli, sorumluluk sahibi, ahlâklı vatandaşlar ortaya çıkarmak” (Altan, 2011: 55) olduğunu ifade ederken, değerler eğitiminin kısa vadeli amacının “bireylerde olumlu pek çok özellik oluşturmak olduğunu ifade etmektedir. Uzun vadeli amacının ise toplumla ilgili olduğunu, zira toplumun daha yaşanır hale gelmesi için böyle bir eğitimin gerekliliğinin önemini vurgulamaktadır” (Altan, 2011).

Bacanlı, (2011) değeri; kişilerin tercihlerini belirleyen bir ilke olarak tanımlamaktadır. Nitekim değer, anlam itibariyle bir tercih ifade etmektedir. Şöyle ki, kişi bir fikri, bir davranışı başka bir fikre yahut davranışa göre daha değerli bulmaktadır dolayısıyla tercih ettiği fikir yahut davranış ona göre değerli kategorisinde yer almaktadır. Eğitim sisteminde ise değerler eğitimi, gençlerin ebeveyninin ve yaşadığı toplumun tercihleri yönünde tercih yapmalarını sağlama eğitimidir.

Keskin, (2008) ise çalışmasında Avustralya Hükümeti Eğitim, Bilim ve Öğretim Bakanlığı [Australian Government Department of Education, Science and Training] tarafından yayınlanan raporda (VES 2003: 2) değerler eğitimi ile ilgili olarak aşağıdaki iki tanımı vermektedir.

- *“Değerler eğitimi, kimilerine göre değerlerin açık ve şuurlu bir şekilde öğretilme girişimidir.*
- *Kimilerine göre ise, doğrudan ya da dolaylı olarak kişilerin değerler hakkındaki anlayışı ve bilgisini geliştirmek, onların bireysel ve daha geniş bir toplumun üyeleri olarak belirli değerler doğrultusunda davranabilmelerini sağlamak için gereken beceri ve eğilimleri empoze etmektir”* (Keskin, 2008: 20).

Şimdiye kadar verilen değerler eğitimi tanımlarından yola çıkarak; Değerler eğitimi milli, manevî, ahlâkî kazanımları kriter alan, bireysel ve toplumsal ahlaki gelişimi hedefleyen; bir şemsiye kavramdır.

Literatürde değerler eğitimi paydaşları olarak aile, okul ve din sayılırken ailenin çocuğun değerler ve ahlak eğitiminde en etkin kurum olduğu ifade edilmektedir. Zira çocuğun karakter teşekkülünün en hızlı cereyan ettiği çocukluk dönemi ahlaki bilinç ve değer kazanımı açısından son derece önem arz etmektedir. Bacanlı, (2011)

değerler eğitiminde ailenin önemini şu şekilde ifade eder “Eğer siz ailele ve bir yetişkin olarak değerlerinizle uyumlu değilseniz, terbiye etiklerinizden bu uyumu beklememelisiniz. Zira “ailede değer eğitimi, ortaya konmuş olan davranışların kazandırılması anlamına gelmektedir” (Bacanlı, 2011: 21).

“Canlı model olmadan sadece anlatarak yapılan aktarımlar hiçbir zaman tam olarak başarıya ulaşmaz. Değerlerin yaşatılabilmesi ve sonraki nesillere aktarılabilmesi için bu noktaya dikkat edilmelidir. Öğüt verme yerine model oluşturma çocuklar üzerinde daha önemli bir etkiye sahiptir” (Karataş, 2014: 14).

“Biri okuldaki hayat ve öbürü okul dışındaki hayat için iki ahlak ilkeleri dizisi olamaz. Davranış bir olduğuna göre davranış ilkelerinin de aynı olması gerekiyor.” (Dewey, 1959: 3). Gudmundsdottir’ e (1991) göre eğitimde değerlerin rolü yüzlerce yıl önceden tartışılmaya başlanmıştır ve “değerler doğrudan veya dolaylı olarak eğitimin içinde, özellikle hazırlanan programlarla açık veya kapalı bir şekilde verilmiştir” (Aktaran, Akbaba Altun, 2003). “Türkiye açısından bakıldığında 1900’lü yıllardan başlanarak günümüze kadar yayınlanmış olan ilköğretim, ortaokul ve ilköğretim okulu programlarında -dönemlere göre değişimler gözlenmekle birlikte- değerlerin var olduğu bilinmektedir” (Keskin, 2008: 2).

“Millî eğitim Temel Kanununun hemen başlangıcında millî eğitimin amaçları sayılırken ahlaki, manevi değerleri benimseyen, beden, zihin, ahlak, ruh ve duygu bakımından dengeli ve sağlıklı şekilde gelişmiş bir kişiliğe ve karaktere sahip kişiler yetiştirmekten bahsedilmektedir” (Ekşi, 2003: 80).

Bu bağlamda “Millî Eğitim Bakanlığı Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı 2010 yılında bir genelge yayınlayarak değerler eğitimi konusunun okullarda nasıl ve ne şekilde yürütüleceği konusunda bilgilendirme yapmıştır” (MEB, 2010: 53).

“Ülkemiz ve gelişmekte olan birçok toplum için değerler eğitimi ve bu eğitimde okulların rolü önemslenmektedir. Medyanın ve bilgi teknolojilerinin yaygın şekilde kullanıldığı günümüz dünyasında ulus devletlerin, genç nesillere empoze etmeye çalıştığı değerler zayıflatılmaktadır” (Önür, 2013).

“Bu süreçte eğitimcilerin kendilerine sürekli olarak sormaları gereken en önemli soru, ben bir eğitimci olarak hangi değerlere sahip olmalıyım, benim işimle ilgili olarak sahip olmam gereken iş etiği ilkelerim ve kendimi geliştirmem gereken alanlar neler olmalıdır?” sorusudur (Akbaba Altun, 2003: 10).

Zengin (2017) bu konuda öğretmenlerin, öğrencilerinin çalışmalarına gerekli ilgi ve ihtimamı gösterdikleri takdirde, öğrencilerinin girişimcilik ruhunu desteklediklerinde ve hayal dünyalarının inşasına yardımcı olup, fikirlerini sabırla dinleyip

önemsedikleri takdirde öğretmenlerin öğrencilerini değerlerle ve değer yüklü konularla tanıştırmakta problem yaşamayacağını ifade etmektedir.

4.5 DEĞERLER EĞİTİMİNDE VİCDANIN YERİ

Çalışma boyunca yapılan literatür taramasında görülen şu ki; daha çocuğun anne karnındaki oluşma şartlarından, doğum, dünya ile tanışma, anne, baba, aile, akraba, oyun, okul, öğretmen, arkadaş, ödev, sorumluluk, din, gençlik, aşk, iş hayatı, para, iş birliği, medya, siyaset, savaş, merhamet, zulüm, gözyaşı, adalet/hukuk, mutluluk, yaşlılık, arda kalanlar ve ölüm... bütün bu sayılan ve sayılmayan aşamalarda yani kişinin ömür serüveninin her daim şahidi olan vicdan, kimilerine göre içses, kimilerine göre Tanrı sesi, kimilerine göre akıl, kimilerine göre kalp/ gönül, kimilerine göre sağduyu, kimilerine göre merhamet, kimilerine göre rehber, kimilerine göre hakem/ hakim, kimilerine göre de acımasız bir yargıçtır. Öte yandan kimi zaman huzur, kimi zaman huzursuzluktur. Hasılı vicdan (genel kanaate göre) Tanrı'nın insan oğluna ilahi bir ikramıdır. İnsan oğlunun en kadim dostudur. Her daim hayatın her yerinde olan vicdan, değerler eğitiminde, eğitimin neresinde? Sorusu ise bu çalışmanın esas konusunu teşkil etmektedir.

Bu bağlamda Bottery, (2000) değerler eğitiminde dört süreç üzerinde durmuştur. Ona göre değerler eğitiminde;

- “Akıl Yürütme ve Mantığı Teşvik Etme
- Empati Geliştirme
- Benlik (Öz) Saygısı Geliştirme
- İş birliği Geliştirme” (Bottery, 2000: 11).

Değer öğretimi aşamasında üzerinde durulması gereken hususlardır. Çalışmanın daha önceki bölümlerinde akıl, empati, benlik, ve iş birliği (kolektif bilinç) kavramlarının etraflıca tanımları yapılmıştır. Çünkü bahsi geçen kavramlar vicdan ile ilgili kavramlardandır. Bu kavramların vicdan kavramının muadili olarak kullanıldığı yahut dört kavramın bütününe özellikle günlük dilde vicdan denildiği de görülmektedir.

Öte yan değerlerle ilgili belirlenmiş bazı özellikler aşağıdaki gibi sıralanmaktadır. Değerler;

- “İçten bir güç olarak bireysel davranışları etkiler.
- Yaşamda ikilemde kalma durumunda karar vermeyi kolaylaştırır.
- Toplum ya da bireyler tarafından benimsenen birleştirici olgulardır.
- Bireysel algı ve gerçeğin yorumlanmasını etkiler.
- Davranışları kontrol etmeyi sağlar.
- Zaman içinde çeşitli etmenlere ve bireylere göre değişebilir.
- Kişi ya da toplumların istek ve amaçlarını temsil eder.
- Duygu yüklüdür, düşünce ve anlayışa güç verir, davranışları yönlendirir.
- İnsan kişiliğinin ahlaki, sosyo-ekonomik, entelektüel, politik, fiziksel, estetik, dinsel gibi çeşitli boyutlarını içerir” (Kaltsounis, 1987; MEB 2005, 87; Quisumbing ve Leo, 2005. Akt. Devenci ve Selanik Ay, 2009: 168).

Bu bağlamda verilen değer özellikleri çalışmanın başından itibaren verilen vicdan kavramının mahiyetiyle birebir örtüşmektedir. Zira değeri, yapılan değer tanımlarından yola çıkılarak; bireysel ve toplumsal hayat içinde kişinin ahlaki eylemlerinde bir ölçü, bir kıstas olarak tanımlamak mümkündür. Vicdan ise yine değer gibi kişinin ahlaki tercihlerine ışık tutan bir kontrol merkezidir. Dolayısıyla değerler dış kontrolü sağlayan çerçeveyi oluştururken vicdan bu kontrolü kişinin iç dünyasında yapmaktadır. Öte yandan Kaymakcan ve Meydan’ın da ifade ettiği gibi “Değerler eğitiminin asıl amacı bireyin dış etkenler tarafından yönetilmesi yerine kendi kendisinin yönetimini sağlamak, dış ahlaktan iç ahlaka ulaşmaktır” (Kaymakcan ve Meydan, 2016: 23) şeklinde yaptıkları tanımları doğrultusunda bir iç kontrol merkezi olan vicdan, değerler eğitiminin amacına ulaşmasında en etkili mekanizma olacak konumda görülmektedir.

Çağlayan, (2013) ahlaki yetkinliğin, kişiye karar verme aşamasında belli bir ölçü kazandırdığını, kişinin bu ölçülü olma halinin kendi ve toplumun mutluluğu doğrultusunda kullanmasında ve kendi değerlerini yaşarken başkalarının değerlerini de göz önünde bulundurup saygı duymasının değerler eğitiminin vaz geçilmez ilkeleri olduğunu ifade etmektedir. Çengel, (2011) ise Çağlayan’ın değerler eğitiminin vaz geçilmez ilkeleri olarak ifade ettiği insani değerlerin ancak vicdani uyanma ve geçici hazlardan uzaklaşıp daimi huzur sağlayacak faziletlerle mümkün olduğunu ifade etmektedir.

Haynes, (2009) vicdanı herkesin içindeki bir duygu, hayatın amacını arayan, yanlış ve doğruyu birbirinden ayıran bir olgu olarak tanımlamaktadır. Ona göre vicdan aileden, dinden ve okuldan beslenmektedir. Ve vicdan yüksek amaçlar için ilham verici bir rehberdir. Vicdan özgürlüğü, kişinin en temel hakkıdır ki bu hak

anayasayla korunmaktadır. Haynes, eğitimin önemli ve gerekli olduğunu ifade etmekle birlikte sadece eğitimin insanca yaşamak için yeterli olmadığını, yaşadığımız toplumda vicdan sahibi bir topluluk olmadığı sürece yaşanan bütün olumsuz hallere kayıtsız kalınacağını savunmaktadır. Bu bağlamda Haynes, vicdanlı öğrencilerin, ulusun vicdanını sürekli yenileyen ve etkileyen bir kitle olduğunu ifade ederken “*Vicdan Okulları*” adlı çalışmasında, vicdan okulları idealinden söz etmektedir. Ona göre, okullarda milli ve manevi değerlerin öğretilmesinden çok uygulamalı olarak kazandırılmaya çalışılmalıdır. Öğrenciler bu okullarda kendi hakikatlerinin peşinden gitmeli ve bu konuda desteklenmelidir. Erdemler öğretilmek yerine öğrencilerin kendilerini keşfetmeleri sağlanmalıdır. Öğretmen, öğrencinin yapıp etmelerini sorgulamaktansa, öğrencinin kendi vicdanını sorgulamasını sağlamalıdır. Haynes’in, vicdan okulu ideali için sunduğu öneriler şu şekilde sıralanabilir;

- Öğrenciler toplum hizmetleri uygulamalarına gönüllü olarak dahil edilmelidir.
- Öğrencilerin fikirlerine önem verilmelidir ve fikirlerini savunacakları ortamlar oluşturulmalıdır.
- Okula aidiyet duyguları, okul kuralları hakkındaki fikirleri alınarak işlevsel hale getirilmelidir.
- Öğrenciler sınıf içi kurallarını kendileri belirlemeli ve kontrolünü kendileri yapmalıdır.
- Bütün bu önerilerin takibi ve kontrolü için vicdanlı bireyler yetiştirmek için adanmış bir kadroya ihtiyaç vardır.

Görüldüğü üzere Haynes’ in vicdan okulları ideali bu çalışmanın ana problemiyle birebir örtüşmektedir. Bu benzerlik ise dünyanın her yerinde bu fikre sahip eğitimcilerin, fikir adamlarının olduğunu ispatıdır.

Bu çalışma; “*vicdana işlenmemiş değerler, kazandırılmış değerler değildir*” fikri ile başlamış ve vicdan kavramı dini, felsefi, psikolojik ve sosyolojik boyutlarıyla ele alınmıştır. Zira bir kavramın pratikteki işlevselliğinden bahsedebilmek için teorik alt yapısını sağlam bir zeminde sunmak önemlidir. Bu bağlamda, vicdan kavramı dini boyutuyla değerlendirildiğinde bütün dinlerde önemseniği görülmektedir. Nitekim

Tanrı inananların vicdanına hitap ederek bu dünya yahut öte dünya saadeti için inanlarına ilettiği emir ve yasaklarıyla kullarının vicdanına hitap etmektedir. Tanrı'nın inananlarıyla arasındaki bu iletişim özellikle ahlaki normların içselleştirilmesi bağlamında, insanlık tarihine bakıldığında son derece önemli ve etkili bir yöntemdir. Dolayısıyla bu tarihi tecrübeden, değerler eğitiminde kişiye değerleri, vicdanına hitap ederek verilebilir ki buradan, “bu etkili bir yöntemdir” şeklinde bir çıkarım yapılabilir.

Vicdan kavramı felsefe açısından değerlendirildiğinde, filozofların vicdan hakkının “ne”liği, etkisi ve önemi hakkında çokça tartıştıkları müşahede edilmektedir. Bu bağlamda birçok filozofun hakkında fikir beyan ettiği vicdan kavramının önemi yadsınamaz. Şöyle ki, düşünürler vicdanın doğuştan mı? Yoksa sonradan mı? olduğu konusunda farklı kanaatlerde olsalar da vicdanın kişinin eylemlerine etkisi konusunda fikir birliği etmektedirler. Onlara göre vicdan eylem öncesi rehber, eylem sonrası bir hakim/ hakem konumundadır. Kişinin yapıp etmelerini öncesinde ve sonrasında kontrol eden bir merciidir ya da ahlaki bilinç olarak da tanımlanmaktadır. Ahlaki bilinç ise değerler eğitiminin en temel amacını teşkil etmektedir.

Öte yandan çalışmanın ikinci bölümünde, gelişim psikologlarının ve sosyologların da vicdan kavramı hakkındaki görüşlerine yer verilmektedir. Şöyle ki, psikolojide vicdan ahlaki gelişim kuramlarında kendine yer bulmaktadır. Zira gelişim psikologları ahlaki gelişim için vicdanın önemi ifade etmektedirler. Dolayısıyla gelişim psikolojisinde bireyin ahlaki gelişimi için vicdan ne kadar önemli ise değerler eğitiminde de yeri o minvalde olmalıdır. Nitekim değerler eğitimi aynı zamanda bir ahlak eğitimidir.

Sosyolojide ise vicdan daha çok kolektif bilinç olarak tanımlanmaktadır. Yani toplumsal birlik, beraberlik için oldukça önemli bir kavram olarak görülmektedir. Vicdan kavramının sosyolojideki bu konumu, değerler eğitiminde, özellikle milli değerlerin kazandırılması aşamasında ne derece etkili ve önemli olduğunu göstermektedir.

Yine bahsi geçen disiplinler vicdandan söz ederken eğitilmiş bir vicdandan söz etmektedirler. Vicdan eğitimi ise konumuzun sınırları dahilinde olmamakla beraber, değerler eğitimindeki önemi vurgulanmaya çalışılan vicdan, eğitilmiş bir vicdandır.

Literatürde teolojik bakış açısına sahip düşünürler, vicdanın doğuştan ve tertemiz olduğu görüşünderken, ampirik bakış açısına sahip düşünürler vicdanın doğuştan olmadığını ve tecrübe yoluyla edinilip, eğitildiği görüşünü savunmaktadırlar. Bazıları da vicdan doğuştan, Tanrı tarafından insanoğluna verilmiştir, lakin başta ebeveyni ve sonrasında sosyal çevresi vicdanını terbiye etmekte ve geliştirmektedir görüşündedirler. Genel kanaat ise son görüş üzerinde toplanmaktadır. Yani vicdan ilahi bir ikramdır. Ebeveyni ve sosyal çevresi kişinin vicdanını terbiye etmekte etkilidir. Şöyle ki, çocuk dünyaya geldiği anda ahlaki bilince sahip bir varlık değildir. Zamanla ebeveyninin ve sosyal çevresinin koyduğu kurallar kişinin ahlak ve değer dünyasını oluşturmaktadır. Vicdanın rehberliği açısından birey, iyi ve kötü ayrımını yapacak vicdanına, iyiyi ve kötüyü çevresinden öğrendiği iyi ve kötü tanımı doğrultusunda öğretmektedir. Öte yandan kişinin eylemleri sonrasında kendini değerlendirmesi, muhasebe etmesi için dikkat edilmesi gereken husus ise aceleci cezalardan uzak sevgi temelli bir eğitim metodudur. Zira kişi yaptığı kötü bir eylemden dolayı dışardan bir ceza gördüğü takdirde vicdanını devreye sokmak gibi bir gayrete girmemektedir. Dolayısıyla vicdan eğitimi için en önemli ilke sevgi temelli bir eğitimidir demek mümkündür.

İnsanlık tarihi kadar eski ve işlevsel olan vicdan kavramı için değerleri arayan ve yaşamak isteyen herkesin ve her sistemin bakması gereken yer, vicdandır demek mümkündür. Zira vicdana uygunluk dengedir, ölçüdür, ahenktir. Vicdan dikkate alınmadığı takdirde güvensizlik, mutsuzluk, sevgisizlik, saygısızlık, kaos, savaş, bölünme ve zulüm vardır; ama şimdi, ama gelecekte...

4.6 SONUÇ

Bu çalışmada değerler eğitiminde vicdanın yeri ve önemi, literatürden hareketle dini, felsefi, psikolojik ve sosyolojik boyutları ele alınarak değerlendirilmektedir. Vicdan kavramının sözlük anlamı ve birçok düşünürün vicdan tanımı verilmektedir. Bu bağlamda düşünürlerin, vicdanın doğuştan mı yoksa sonradan mı kazanılan bir meleke olduğu sorusu üzerinde çokça durdukları görülmektedir. Şöyle ki, yoğun bir teolojik bakış açısına sahip düşünürler, vicdan doğuştan ve Tanrı vergisidir cevabı

etrafında toplanırken, ampirik bakış açısına sahip düşünürler vicdanın ailenin ve toplumun normlarıyla, zamanla kazanıldığı cevabını benimsemektedirler. Bir grup düşünür ise Tanrı tarafından insana doğuştan bir meleke olarak verilen vicdanın aile, din ve sosyal hayatta var olan ahlaki yargularla şekillendiği cevabı üzerinde durmaktadır. Öte yandan düşünürlerin vicdanın “ne” liği üzerindeki yorumları gözlenmekle beraber, vicdanın varlığı ve ahlaki bilinçteki etkisi ve yaptırımı konusunda genel bir kanaat olduğu görülmektedir.

Vicdan kavramının dini, felsefi, psikolojik ve sosyolojik boyutunun değerlendirilmesi sonucunda ise; ilahi dinlerde Tanrı'nın kullarına, kutsal metinler aracılığıyla vicdanlarına seslendiği görülürken, ilahi olmayan dinlerde ise vicdan kavramına, ahlaki kontrol merkezi bağlamında değer atfedildiği görülmektedir. Vicdan kavramını insanlık tarihi boyunca irdeleyen filozoflar ise vicdanın doğuştanlığını tartışmakla beraber, vicdanın rehberlik ve hakem/ hakimlik boyutuyla kişinin eylemlerinin öncesi ve sonrasına etkisi konusunda mutabık oldukları görülmektedir. Gelişim psikologların temsil ettikleri kuramlarda bireyin ahlaki gelişimi ile vicdan gelişiminin paralellik gösterdiği görülürken psikologların, vicdanı bireyin dışsal normları içselleştirme mekanizması olarak ele aldığı görülmektedir. Sosyologlar, vicdan kavramını aynen ahlak kavramı gibi müşterek hayatta yaşadığı zaman ortaya çıkan bir meleke olarak değerlendirmektedir. Zira onlara göre insanın tek başına yaşarken vicdanlı yahut vicdansız olarak yaşamasının bir anlamı yoktur. Hatta vicdan ancak sosyal hayatta, dini ve toplumsal normlarla ortaya çıkmakta ve olgunlaşmaktadır.

Vicdan gelişimi, tıpkı değerler eğitimi tanımlarında olduğu gibi insan hayatı boyunca süren bir eğitim sürecidir. Çocuk, ailesinin ve toplumun benimsediği değerler ile vicdanını şekillendirmekte ve öğrendiği değerleri içsel kontrol merkezi olarak tanımlanan vicdan mekanizması ile değerlendirip eyleme dökmektedir. Vicdan eylem öncesinde etkin olduğu kadar eylem sonrasında da görevini icra etmeye devam eder. Şöyle ki; kişi, eylemlerini kazandığı değerler çerçevesinde, değerlendirmektedir. Bu bağlamda zihin ve fikir dünyasına yerleşen dini, milli ve insani değerler kişi için bir kıstas, bir ölçü görevi görmektedir. Birey, eylemlerini kazandığı bu değerler doğrultusunda vicdanı aracılığıyla eylemlerini değerlendirirken, vicdanı kişiye huzur (vicdan huzuru) yahut huzursuzluk (vicdan azabı) olarak geri dönüt vermektedir.

İnsan ođlu tarih boyunca mutluluğa dair dűşünműş ve mutlu olmanın yollarını aramıştır. Bu bağlamda Tanrı, mutluluğun yolunun Tanrı inancından ve ahlaklı olmaktan geçtiğini ilahi kitaplar aracılığıyla inananlara bildirmektedir. Öte yandan tanrı inancı olmayan kişiler ise dűşünürlerin mutluluk forműllerine kulak vermeyi tercih etmektedirler. Dűşünürler/ filozoflar ise mutluluk forműllerini yine ahlaklı olmakla ifade etmektedirler. Ahlak ise insanoğluna neyin iyi neyin kötü olduğunu anlatan bir sistemdir. İyinin de kötünün de insan için olduğu bilinen bir gerçektir. Burada insana dűřen iyiyi ve kötüyü birbirinden ayırmaktır. Bu durum insanoğlu için aslında zorlu bir sınavdır ve bu sınavın üstesinden ancak dini müeyyideler ve toplumsal ahlaki normları bilip uygulamak ile gelebilmektedir. Öte yandan insanoğlunun bu zorlu sınavında yanında, kimi zaman içses, kimi zaman Tanrı sesi olarak tanımlanan bir dost hüviyetinde olan vicdanı vardır. Kiři, vicdan adlı dostun uyarılarını dinleyip kulak kabarttığı takdirde zorlu sınavı mutluluk notuyla sonlandırabilecektir. Mutluluk, değer odaklı bir hayatı yaşamakla mümkündür. Deđerler, kiři vicdanında yer etmediği sürece sadece ahlaki normlar olarak işlev görmektedir. Zira vicdana ulaşmamış değerler, kişiye kazandırılmış değerler değildir. Nitekim değerler eğitiminin amacı, değerleri kazandırmak ise vicdan bu eğitimin en önemli basamağını oluşturmaktadır. Bu çalışmada vicdan kavramının değerler eğitimiyle ilişkisi teorik açıdan ele alınmaktadır. Deđerler eğitiminde vicdanın yerine dair pratik önerilerin olabilmesi için ise uygulamalı bilimsel çalışmalara ihtiyaç olduğu görűlmektedir.

KAYNAKÇA

- Ağırbaşı, Ő. (2012). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Din ve Vicdan Özgürlüğü. *Türkiye Barolar Birliğı Dergisi*, 101, 83-102.
- Ahmet, Naim. (1992). *İslam Ahlakının Esasları*. İstanbul: Bedir Yayınları.
- Akan, A. (2016). Rousseau'nun Eleştirel Ahlak Düşüncesi. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, 141-160.
- Akarsu, B. (1965). *Ahlak Öğretileri 1. Mutluluk Ahlakı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Akarsu, B. (1974). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitabevi Yayın.
- Akarsu, B. (1982). *Ahlak Felsefesine Giriş*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayın.
- Akbaba Altun, S. (2003). Eğitim Yönetimi ve Değerler. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1(1), 7-18.
- Akbaba, S. (2012). Ahlak ve Gelişimi. *Eğitim Psikolojisi*. Y. Özbay ve S. Erkan (Ed). s. 65-203. Ankara: Pegem Akademi.
- Akın, C. (2015). Cengiz Aytmatov'un Eserlerinde Vicdan. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4 (4), 1561-1567.
- Akseki, A. H. (1979). *Ahlak İlmî ve İslam Ahlakı Ahlak Dersleri*. A. A. Aydın (drl.). Ankara: Nur Yayınları.
- Akyol, A. (2011). İbn Haldun'un İlim Anlayışında Felsefe ve Tarih Tasavvuru. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (20), 29-59.
- Altan, M.Z. (2011). Çoklu Zekâ Kuramı ve Değerler Eğitimi. *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 1(4), 54-57.
- Ankara: Nobel Yayınları.
- Ankara: Pegem Akademi.
- Ankara: Pegem Akademi.
- Aristoteles. (2015). *Nikomakhos' a Etik*. F. Akdemir (çev.), İstanbul: Say Yayınları.

- Arkan, A. (2006). İbn Haldun'un Felsefe Anlayışı ve Eleştirisi. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (12), 1-24.
- Arpacı, M. (2015). *Çocuklarda Vicdan Eğitimi*. İstanbul: Sade Ozalit.
- Arslan, Z. Ş. ve F. T. Yaşar. (2006). Yükselen “Değer” Kavramı Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım. *DEM Dergi*, 1(1), 8-11.
- Asya, A.N. (1996). *Dualar ve Aminler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Atar, F. (1995). Fetva. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C.12, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık.
- Aydın, A.R. (2009). İnanma İhtiyacı ve Dini Ritüellerin Psikolojik Değeri. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9 (3), 87-99.
- Aydın, Z. (2011). Değerler, İşlevleri ve Ahlak. *Eğitime Bakış Dergisi*, 7 (19), 39-45.
- Bacanlı, H. (2001). *Gelişim ve Öğrenme*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Bacanlı, H. (2011). Değer, Değer Midir? *Eğitime Bakış Dergisi*, 19, 18-21.
- Bilgin, B. ve M. Selçuk. (1999). *Din Öğretimi*. Ankara: Gün Yayıncılık.
- Bilgiz, M. (2007). *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Bilmen, Ö.N. (2007). *Yüksek İslam Ahlakı*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Binbaşıoğlu, C. (1987). *Eğitim Psikolojisi*. Ankara: Binbaşıoğlu Yayınları.
- Bolay, S.H. (1989). Akıl. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C.2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık.
- Bottery, M. (2000). Values Education. R, Bailey. (Ed.). *Teaching Values And Citizenship Across The Curriculum*. s. 1-12. <https://www.taylorfrancis.com/books>.
- Bozkurt, V. (2015). *Değişen Dünyada Sosyoloji*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Budak, S. (2000). *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Can, G. (2011). Kişilik Gelişimi. *Eğitim Psikolojisi*. B. Yeşilyaprak (Ed.). s. 117-151.
- Canbulat, M. (2006). Tevbe. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Karaman, F., Canbulat, M. ve Paçacı, İ., Canbulat, M., Gelişgen, A. ve Ural, İ. (Kurul). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

- Cebecioğlu, E. (2005). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları.
- Cengiz, Y. (2015). *Doğa ve Öznellik*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Cevizci, A. (2002). *Etiğe Giriş*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Cevizci, A. (2012). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Cevizci, A. (2013). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Chapel, R. (2009). Joseph Butler Yel Contexto Dela Conciencia Unalectura De Los Fifteen Sermons Preached At The Rolls Chapel. *Praxis Filosófica*. 29, 61-84.
- Coşkun Keskin, S. (2007). *Sosyal Bilgiler Dersinde Empati Becerilerine Dayalı Öğretim Tekniklerinin Kullanılması*. Yayımlanmamış doktora tezi. Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Çağlayan, A. (2013). *Ahlak Pusulası Ahlak ve Değerler Eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Çağrııcı, M. (2015). *Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Çağrııcı, M.ve Hökelekli, H. (2000). İrade. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.C,22. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık.
- Çaylak, A. ve Y. Şahbaz. (2015). Eleştirel Aklın Kadim Bilgesi: İbn Rüşd ve Siyaset Felsefesi. *Muhafazakar Düşünce; İslam Medeniyetini Kuran Düşünürler Dergisi*, 1, 85-97.
- Çelik, E. E. (2017). İnsan ve Sonrası. *Felsefi Düşün Akademik Felsefe Dergisi*, 9, 1-15.
- Çelik, Ş. (2018). Batı Felsefesi Tarihinde Genel Hatlarıyla Vicdan. *İslam Düşüncesinde Vicdan Kavramı*. Y. Cengiz ve S. Çınar (Ed). s. 77-103. Ankara: Nobel Yayın.
- Çengel, Y. (2011). Özlü Sözlerle Güvenli Bir Gelecek İçin insani değerler. *Eğitime Bakış Dergisi*, 7 (19),13-17.
- Çetin, H. (2003). Çatışma ve Dialog Tartışmaları Arasında İki İnsan, İki Medeniyet Hay Bin Yakzan/Doğu-Robinson Crusoe/Batı). *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 58 (2), 29-53.
- Çiftçi Arıdağ, N. (2010). Ahlak Gelişimi. *Eğitim Psikolojisi*. A. Kaya (Ed). s. 141-184.
- Defoe, D. (2016). *Robinson Crosoe*. B. Aksun (çev.), İstanbul: Ötüken Yayınları.

- Demir, O. (2013) Vicdan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 43. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık.
- Demir, Ö. ve M, Acar. (1993). *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık.
- Demirel, Ö. (2010). *Eğitim Bilimleri Sözlüğü*. Ankara: Pegem Akademi.
- Descartes, R. (1996). *Söylem/ Kuramlar/Meditasyonlar*. A. Yardımlı (çev.), İstanbul: İdea Yayınları.
- Deveci, H. ve T, Selanik Ay. (2009). İlköğretim Öğrencilerinin Günlüklerinde Göre Günlük Yaşamında Değerler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(6), 167- 181.
- Dewey, J. (1959). Okulda Ahlak Eğitimi. *Moral Principles In Education*. A.F. Oğuzkan (çev.). 1-17.
- Doğan, İ. (2013). Türk Eğitim Sisteminde Değer Sorunu. *Değerler ve Eğitimi*. R. Kaymakcan, S. Kenan, H. Hökelekli, Z. Ş. Arslan ve M. Zengin (Ed). s. 615-634. İstanbul: Dem Yayınları.
- Dostoyevski, F.M. (2010). *Suç ve Ceza*. M.A. Özkan (çev.), İstanbul: Şule Yayınları.
- Dökmen, Ü. (2012). *İletişim Çatışmaları ve Empati*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Duralı, Ş.T. (2010). *Aklın Anatomisi*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Durkheim, E. (2006). *Toplumsal İş bölümü*. Ö. Ozankaya (çev.), İstanbul: Cem Yayınevi.
- Ekşi, H. (2003). Temel insani Değerlerin Kazandırılmasında bir Yaklaşım: Karakter eğitimi Programları. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1(1), 79–96.
- Elmalı, O. (2004). Bazı Tanrısız Dinler Örneklemeyle Etik Yaptırım Üzerine. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(1), 181-191.
- Erdem, H. (1999). *Bazı Felsefe Meseleleri*. Konya: Hü-Er Yayınları.
- Erdem, H. (2003). *Ahlak Felsefesi*. Konya: Hü-Er Yayınları.
- Ergül, Ö. H. (2003). Heidegger'in Varoluşçu Ontolojisi. *Kaygı Dergisi*, 2, 68-72
- Evans, C. H. (2011). Din Felsefesi Nedir? F. Akdemir (çev.). *Din Felsefesi Dair Okumalar*. R. Alpyağıl (drl.). İstanbul: iz yayıncılık.

- Eylen Özyurt, B. (2010). Gelişim Konularına Genel Bakış. *Eğitim Psikolojisi*. A. Kaya (Ed). s. 1-28. Ankara: Pegem Akademi.
- Fersahoğlu, Y. (2015). *Kur'an'da Zihin Eğitimi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Fichter, J. (1996). *Sosyoloji Nedir?*. N. Çelebi (Çev.), Ankara: Atilla Yayınları.
- Foulguie, P. (1994). *Pedagoji Sözlüğü*. C. Karakaya (çev.), İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Freud, S. (2012). *Narsizm Üzerine ve Schreber Vakası*. B. Büyükkal ve S. M. Tura (çev.). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Fromm, E. (1994). *Erdem ve Mutluluk*. A. Yörükkan (Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Fromm, E. (T.Y). *İtaatsizlik Üzerine (Denemeler)*. A. Sayın (çev.), İstanbul: Mert Basın Yayıncılık.
- Gafarov, A. (2018). Vicdan Kavramının Nasirüddin Tusi' nin Ahlak Düşüncesindeki Temelleri. *İslam Düşüncesinde Vicdan Kavramı*. Y. Cengiz ve S. Çınar (Ed). s. 225-276. İstanbul: Nobel Yayın.
- Gazzali. (2002). *İhya-u Ulumi'd-Din*. A. Serdaroğlu (çev.), İstanbul: Bedir yayınları.
- Gazzali. (2015). *Tevbe Risalesi*. R. Balcı (çev.), İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Gökalp, Z. (1333). Cemiyette Büyük Adamların Tesiri. *İçtimaiyat Mecmuası*. 1.2
- Gökalp, Z. (2016). *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*. İstanbul: Toker Yayınları.
- Gökberk, M. (2000). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Güçlü, A., E. Uzun, S. Uzun ve Ü. Yolsal. (2008). *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Gül, F. (2008). Vicdanın “Ne” liği Üzerine: Rousseau-Kant Örneği. *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Bölümü Dergisi*, 11, 69-76.
- Güler, İ. (2016). *İlhamiyyat 1-2 Dini- Teolojik Aforizmalar*. Ankara: Otto Yayınları.
- Günay, M. (2002). Hermeneutik Felsefe Açısından Bilgi- Değer İlişkisi. *Bilgi ve Değer*. Ş. Yalçın (Ed). s. 265-277. Ankara: Vadi Yayınları.
- Güngör, E. (1995). *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

- Güngör, E. (1998). *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Hafizoğulları, Z. (2012). Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Tarafı Olduğu İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesinde Laiklik, Düşünce, Vicdan ve Din Hürriyeti. *Ankara Barosu Dergisi*, 1, 165-175.
- Hançerlioğlu, O. (1993) *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hançerlioğlu, O. (1993) *Ruhbilim Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hanönü, M. (2007). *Gazzali'nin Ahlak Felsefesinin Psikolojik Temelleri*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Haynes, C. C. (2009). Schools of Conscience. *Educational Leadership*, 6-13.
- Heiddigger, M. (2008). *Varlık ve Zaman*. (Çev. K.H. Ökten). İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Hökelekli, H. (1996). Fıtrat. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C.13, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık.
- Hökelekli, H. (2007). Çocukta Ahlak Gelişimi ve Eğitimi. *Teorik Ve Pratik Yönleriyle Ahlak*. R. Kaymakcan ve M. Uyanık (Ed). s. 625-642. İstanbul: Dem Yayınları Ensar Neşriyat.
- Hökelekli, H. (2011). *Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Hökelekli, H. (2013). *Psikoloji, Din Ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Işık, H. (2013). Gazali'nin Tövbe Algısı. *Bilimname*, 24 (1), 177-194.
- İbn Ebi' d Dünya Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd. (2008). *Hadislerde Tövbe*. E. Sönmez (çev.), İstanbul: Ocak Yayınları.
- İbn Miskeveyh. (2013). *Tehzibu'l- Ahlak Ahlak Eğitimi*. A. Şener, İ. Kayaoğlu ve C. Tunç (çev.), İstanbul: Büyüyen Ay.
- İbn Rüşd. (2013). *Felsefe- Din İlişkileri, Faslu'ı- makal el- Keşf an minhaci'l- edille*. S. Uludağ (çev.), İstanbul: Dergah Yayınları.
- İbn Sina. (2005). *İşaretler ve Tembihler*. A. Durusoy, M. Macit ve E. Demirli (çev.), İstanbul: Litera Yayıncılık.

- İbn Tufeyl. (2010). *Hay Bin Yakzan*. M.Ş. Yalıkaya ve B. Reşid (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- İbrahim Hakkı (1999). *Marifetname*. M.F. Meydan (çev.), İstanbul: Bedir Yayınları.
- İçin Bir Eylem*. Bursa: Bursa Protestan Kilisesi.
- İmamoğlu, A. (2010). Vicdan Kavramının Psiko-Sosyal Tahlili. *Akademik İnceleme Dergisi*, 5 (1), 127-143.
- İnam, A. (2006). İç ahlak üstüne. *Küreselleşme Ahlak ve Değerler*. Y. Mehmedoğlu ve A.U. Mehmedoğlu (Ed). s. 195-202. İstanbul: Literal Yayıncılık.
- Kant, I. (2003). *Ethica/ Ethik Üzerine Dersler*. O. Özügül (çev.) İstanbul: Pencere Yayınları.
- Kant, I. (2007). *Eğitim Üzerine*. A. Aydoğan (çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- Karadeniz, H. (2006). *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ahlak Felsefesi*. Yayımlanmamış doktora tezi. Selçuk Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Enstitüsü, Konya.
- Karagöz. İ. (2006). Adalet. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Karaman, F., Canbulat, M. ve Paçacı, İ., Canbulat, M., Gelişgen, A. ve Ural, İ. (Kurul). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Karaman, F. (2006). Vicdan. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Karaman, F., Canbulat, M. ve Paçacı, İ., Canbulat, M., Gelişgen, A. ve Ural, İ. (Kurul). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Karataş, A. İ. (2006). Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(1), 267-284.
- Karataş, M. (2014). *Değerler Eğitimi Açısından Kur'an' da İnsan Onuru*. Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Kasapoğlu, A. (2003). Kur'an'a Göre Vicdanın Kaynağı ve İşlevleri. *Akademik Araştırma Dergisi*, 8, 131-162.
- Kaya, K. (1999). *Hint Mitoloji Sözlüğü*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Kaya, K. (1999). *Budistlerin Kutsal Kitapları*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Kaymakcan, R. ve H, Meydan. (2016). *Ahlak Değerler ve Eğitimi*. İstanbul: Ensar Neşriyat.

- Keklik, N. (1966). *Muhyiddin İbn 'ül-Arabi Hayatı ve Çevresi*. İstanbul: Büyük Matbaa.
- Kenan, S. (2013). Modern Eğitimin Oluşum Sürecinde Değerler Eğitimi Nasıl Zayıfladı. *Değerler ve Eğitimi*. R. Kaymakcan, S. Kenan, H. Hökelekli, Z. Ş. Arslan ve M. Zengin (Ed). 275-285. İstanbul: Dem Yayınları.
- Keskin, Y. (2008). *Türkiye’de Sosyal Bilgiler Öğretim Programlarında Değerler Eğitimi: Tarihsel Gelişim, 1998 ve 2004 Öğretim Programlarının Etkinliğinin Araştırılması*. Yayımlanmamış doktora tezi. Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Ketenci, T. (2012). Kant Etiğinde Duyguculuğun Etkisi. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (5), 35-58.
- Kılıç, R. (2013). Değerin Mahiyeti/ Neliği Üzerine. *Değerler ve Eğitimi II*. R. Kaymakcan, N. Tınaz, Z.Ş. Arslan, M. Zengin, A.Y. Okudan, ve H. Yiğit (Ed). 83-90. İstanbul: Dem Yayınları.
- Koç, Z. H. (2015). *Vicdan Ahlakı ve Teolojik Temelleri*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Konfüçyüs. (1997). *Seçme Konuşmalar*. H. Arslanbey (çev.), İstanbul: Şule Yayınları.
- Kuçuradi. İ. (17-18 Kasım 1985). *Felsefi Açından Eğitim ve Türkiye’de Eğitim*, İstanbul.
- Kulakçioğlu, İ. (2012). *Tövbe Kurtuluşa Kavuşmak ve Daha Temiz Bir Yaşama Sahip Olmak*
- Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali. (2000). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil). (2013). Korean Bible Society: Yeni Yaşam Yayınları.
- Kutup, M. (1979). *İslam Düşüncesinde Sanat*. A. Nuri (çev.), İstanbul: Fikir Yayınları.
- Külahoğlu, Ş. (2011). Gelişim ve Öğrenme Psikolojisine Giriş. *Eğitim Psikolojisi*. B. Yeşilyaprak (Ed). s. 1-28. Ankara: Pegem Akademi.
- Leirvik, O. (2013). Hoşgörü, Vicdan ve Dayanışma: Ahlak Ve Din Eğitiminde Küreselleşen Kavramlar. *Değerler ve Eğitimi*. R. Kaymakcan, S. Kenan, H. Hökelekli, Z. Ş. Arslan ve M. Zengin (Ed). 553-578. İstanbul: Dem Yayınları.
- Locke, J. (2000). *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*. M. Delikara Topçu (çev.), Ankara: Öteki Yayınevi.

- Meriç, C. (1980). *Kırk Ambar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Michel De Montaigne. (1999). *Denemeler*. S. Eyuboğlu (çev.), İstanbul: Cem Yayınevi.
- Mutçalı, S. (2014). *Arapça- Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık.
- Nevevi. (1995). *Riyaz'üs Salihin Tercümesi*. A. Serdaroğlu (çev.), İstanbul: Emir Yayınevi.
- Nietzsche, F.W. (2010). *Ahlaki Değerlerin Soyağacı*. E. Yıldırım (çev.), İstanbul: Oda Yayınları.
- Öktem, Ü. (2007). Kant Ahlakı. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih -Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi*, 18 (1), 1-10.
- Önür, N. (2013). Modernleşme Sürecinde Okul, Aile ve Medya Karşısında Toplumsal Değerler. *Değerler ve Eğitimi*. R. Kaymakcan, S. Kenan, H. Hökelekli, Z. Ş. Arslan ve M. Zengin (Ed). s. 158-176. İstanbul: Dem Yayınları.
- Özipek, B. B. (2011). Din Ve Vicdan Özgürlüğü: Türkiye İçin Bir Anayasal Çerçeve Önerisi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19, 207-219.
- Özlem, D. (2017). *Etik Ahlak Felsefesi*. İstanbul: Notos Kitap Yayınevi.
- Pailin, A.D. (2010). Din Felsefecisi Kimdir, Din Felsefesi Nedir? *Din Felsefesine Dair Okumalar*. M. Albayrak (çev.) R. Alpyağıl, (drl.). 2011, s. 39-44. İstanbul: iz yayıncılık.
- Pazarlı, O. (1993a). *İslamda Ahlak*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Pazarlı, O. (1993b). *Din psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Peker, H. (2003). *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Peker, H. (2010). *Zor çocuk yoktur*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Peters, F. E. (2004). *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*. H. Hünler (çev.), İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Platon. (1996). *Diyaloglar*. T. Aktürel (çev.), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Poyraz, H. (2006). Ahlakın Dikotomisi İç Ahlak/ Dış Ahlak. *Küreselleşme Ahlak ve Değerler* Y. Mehmedoğlu ve A.U. Mehmedoğlu (Ed). s. 169-194. İstanbul: Literal Yayıncılık.

- Poyraz, H. (2016). İnsanın Kendini Gerçekleştirmesi Olarak Ahlak. *Ahlakın Temeli*. Ö. Türker (Ed). s. 55-66. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Ragıp el- İsfehani. (2007). *Müfredat/ Kur'an Kavramları Sözlüğü*. Y. Türker (çev.), İstanbul: Pınar Yayınları.
- Rıfat, A. (1305). *Tasvir-İ Ahlak*. İstanbul.
- Ritzer, G. (1992). *Sociological Theory, Mcgraw-Hill, Third Edition*. Tatlıcan, Ü. (çev.) [http://www.umittatlican.com/files/Emile/Durkheim/\(Ritzer,1992\).pdf](http://www.umittatlican.com/files/Emile/Durkheim/(Ritzer,1992).pdf)
- Rousseau, J.J. (2009). *Emile Ya Da Eğitim Üzerine*. Y. Avunç (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Saltuklu, Z. (2017). *Vicdan*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Sarı, M. (T y). *El-Mevarid Arapça-Türkçe Lügat*. İstanbul: Damar Yayınları.
- Sarıçioğlu, E. (2016). *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Serteli Mercan, Ç. (2010). Gelişim Psikolojisinde Kuramlar ve Araştırma Yöntemler. *Gelişim Psikolojisi*. H. Ergin ve A. Yıldız (Ed). s. 5-29. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Şahin, V. (2010). Namık Kemal'in Mektuplarında "Şiir, Tiyatro Ve Gazete" Üzerine Tenkitler. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 13 (1), 1-18.
- Taylan, N. (1992). Bilgi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C.6, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık.
- Tekin, A. (2018). Vicdan ve Vicdani Önergeler Arasındaki İlişki. *İslam Düşüncesinde Vicdan Kavramı*. Y. Cengiz ve S. Çınar (Ed). s. 33-75. Ankara: Nobel Yayın.
- Tekşen, H. (1940). *Vicdan Felsefesi*. İstanbul: Mustafa Asım Matbaası.
- Tevfik, R. (2001). *Felsefe Dersleri*. M. Dedeoğlu (çev.), Ankara: ÜBL Yayınları.
- Tillich, P. (2006). *Ahlak ve Ötesi*. A. Çınar (çev.), Ankara: Elis Yayınları.
- Tokmakoğlu, G. (2012). *Benlik Bilinç ve Vicdan*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Tolstoy, L. N. (2005). *Tanrı'nın Egemenliği İçinizdedir*. D. Pamir (çev.), İstanbul: Kaos Yayınları.

- Topaloğlu, B. (2012). Tövbe. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C.41, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık.
- Topaloğlu, F. (2013). Ahlakın Temeli Üzerine Bir Tartışma: Ahmet Hamdi Akseki-Immanuel Kant. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40, 350-364.
- Topçu, N. (1970). *Kültür ve Medeniyet*. İstanbul: Hareket Yayınları.
- Topçu, N. (2017). *Ahlak*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Topdemir, H.G. (2009). Felsefe Nedir? Bilgi Nedir? *Türk Kütüphaneciliği Dergisi*, 1 (23), 119-13.
- Tozlu, N ve C. Topsakal. (2013). Avrupa Birliğine Uyum Çerçevesinde Değerler Eğitimi. *Değerler ve Eğitimi*. R. Kaymakcan, S. Kenan, H. Hökelekli, Z. Ş. Arslan ve M. Zengin (Ed). s. 177-202. İstanbul: Dem Yayınları.
- Tunç, A. (2006). Aydınlanma Döneminde Realizm ve Ahlâk Öğretimi. *Yüziüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3 (1), 1-11.
- Tusi, N. (2009). İşaretler/ Seçkinlerin Ahlakı. A. Gafarov (çev.), İstanbul: İz Yayıncılık.
- Tuzcuoğlu, S. (2005). Gelişimin Doğası. *Gelişim ve Öğrenme*. B. Aydın (Ed). s. 27-64.
- Tümer, G. (1994). Din. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C.9, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık.
- Türk Dil Kurumu. (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.
- Türkben, Y. (2010). Erol Güngör'ün Vicdan Anlayışı. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 42, 327-332.
- Türker, Ö. (2018). Hanefi Usul Geleneğinde Vicdaniyyat Kavramı: Ahlaki Bilincin Nesnel Doğası. *İslam Düşüncesinde Vicdan Kavramı*. Y. Cengiz ve S. Çınar (Ed). s. 3-32. Ankara: Nobel Yayın.
- Türkmen, G. N. (2013). Heidegger: Fenomolojik Bir Problem Olarak Dil. *Düşünme Dergisi*, 4, 59-69.
- Uludağ, S. (2002). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayın Evi.
- Uyanık, M. (2017). Bireysel Ahlak. *Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlak*. R. Kaymakcan ve M. Uyanık (Ed). s. 555-569. İstanbul: Dem Yayınları Ensar Neşriyat.

- Uzun, M. (2016). *Nar Çiçekleri*. İstanbul: İthaki Yayınları
- Ülken, H. Z. (1969). *Sosyoloji Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi
- Ülken, H. Z. (1993). *Sosyoloji*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Vasconcelos, J. M. (1999). *Yaban Muzu*. A. Emeç (çev.), İstanbul: Can Yayınları.
- WEB1, <https://www.dictionary.com/browse/conscience>. Adresinden 15. 03. 2018 tarihinde erişilmiştir.
- WEB2, <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/conscience>. Adresinden 15. 03. 2018 tarihinde erişilmiştir.
- WEB3, <https://de.thefreedictionary.com/Gewissen> Adresinden 15. 03. 2018 tarihinde erişilmiştir.
- WEB4, <https://www.nisanyansozluk.com>. Adresinden 30. 03. 2018 tarihinde erişilmiştir.
- WEB5, <https://viraverita.org/yazilar/vicdanin-sesi-nereden-gelir>. Adresinden 04. 05. 2018 tarihinde erişilmiştir.
- Wright, D. ve Croxen, M. (1989). Ahlak yargısının gelişimi D. Öngen (çev.). *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 22 (1), 289-310.
- Yakıt, İ. (1991). *Sadreddin Konevi'nin Düşüncesinde İdrak ve Hakikat Bilgisi*. İ.Ü Yayınları.
- Yaran, C. S. (2014). *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.
- Yaran, C. S. (2016). Ahlakın Temelleri ve Hakla Kal Önerisi. *Ahlakın Temeli*. Ö. Türker (Ed). s. 67-78. Ankara: Nobel Yayın.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (1999). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldız, K. (2009). Sorumluluk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C.7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık.
- Yıldız, S. (2010). Ahlak Gelişimi. Ergin, H. ve Yıldız, S. (Ed.). *Gelişim Psikolojisi*, s. 209-230. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Yitik, A.İ. (2007). Hinduizm. *Yaşayan Dünya Dinleri*. Ankara: Diyanet işleri başkanlığı yayınları.

Zengin, M. (2017). Herkes İçin Geçerli Uygun Değerleri Belirlemek ve Öğretmek Mümkün mü? Değer Eğitimi Yaklaşımları Bağlamında Bir Değerlendirme. *Sakarya University Journal of Education*. 7 (2), 432-445.

Zülliger, H. (2000). *Çocuk Vicdan ve Biz*. K. Şipal (çev.), İstanbul: Cem Yayıncılık.

Zweig, S. (2016). *Bir Kadının Yaşamından Yirmi Dört Saat*. M. Kahraman (çev.), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

ÖZGEÇMİŞ VE İLETİŞİM BİLGİSİ

1979 yılında Almanya/ Mainz' da doğdu. 1995/1996 eğitim öğretim yılında Adapazarı İmam-Hatip Lisesinden mezun oldu. 2014/2015 eğitim öğretim yılında Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. 2016 yılında Milli Eğitim Bakanlığında öğretmen olarak göreve başladı. 2016/ 2017 yılında Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı Değerler Eğitimi Yüksek Lisans programına başladı. Halen Milli Eğitim Bakanlığında Öğretmenlik vazifesini yürütmekte olup, evli ve iki çocuk annesidir.

İletişim bilgisi: arslanelif@hotmail.com.tr

